
РОЗДІЛ 1. ЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1.1. Співвідношення економічної рівності та нерівності у забезпеченні соціальної справедливості

1.1.1. Суперечлива єдність економічної ефективності і соціальної справедливості як чинник функціонування та еволюції економічних систем

Ефективність вимагає концентрації ресурсів і результатів виробництва в обмеженій кількості найефективніших суб'єктів, а соціальна справедливість — порівняно рівномірного розподілу ресурсів і результатів між усіма суб'єктами, включно із тими, економічна ефективність діяльності яких є низькою. Водночас існують зони перетину вимог ефективності і справедливості. З одного боку, економічна ефективність ґрунтується на використанні широкого кола суспільних активів, що мають ціннісно-інституційне походження і пов'язані з соціальною справедливістю (соціальний капітал, довіра, соціальна консолідація та стійкість суспільства до шоків, сукупна схильність до прийняття ризику). Тому довгострокова ефективність економіки, що функціонує і еволюціонує в умовах невизначеності, не може бути забезпечена без певного рівня соціальної справедливості. З іншого боку, ресурси, які суспільство виділяє і витрачає за критерієм соціальної справедливості, завжди обмежені наявним рівнем економічної ефективності, і суспільство у кожний момент часу має знаходити оптимальне співвідношення ефективності й справедливості.

Через це суттєвою теоретичною та практичною проблемою є визначення джерел справедливості: хто має бути постачальником ресурсів та послуг, що є умовами реалізації відповідних очікувань, — держава, ринки чи громадянське суспільство? Прихильники неоліберального підходу (Ф. Хайек, В. Репке, Т. Саррацин) вважають, що вільний рух ресурсів, капіталів і робочої сили зрештою створює найкращі умови для ефективного використання ресурсів, реалізації суспільних потреб та захисту тих груп населення, які цього потребують. Прихильники моделі соціально-орієнтованої економіки (Дж. Стігліц, А. Сен, Т. Аткинсон, Дж. Роліз) акцентують увагу на відсутності у ринковій системі механізмів автоматичного вирівнювання та перерозподілу доходів. Тому, на їхню думку, система має будуватися на соціальних критеріях та обмеженнях, які спрямовуватимуть ринкові сили у русло задоволення суспільних потреб, зокрема потреби у справедливості.

Нині дослідники різних шкіл і напрямів економічної науки багато уваги приділяють суперечностям в узгодженні критеріїв ефективності та справедливості у ході пристосування господарчих систем до умов глобальної нестабільності. Увагу привертає наявність певного соціально-деструктивного потенціалу інноваційного розвитку, що супроводжується зниженням попиту на людські ресурси та відповідним руйнуванням робочих місць¹. Учені, зорієнтовані на споконвічне значення змісту інститутів і соціальних цінностей (Дж. Стігліц, Д. Родрік), підкреслюють практичне значення врахування ціннісно-інституційних обмежень для вибору шляху модернізації країн, що відстали у своєму розвитку, та висловлюють сумніви щодо універсальної корисності стандартних рецептів Міжнародного валютного фонду (МВФ) щодо інституційних реформ².

Постає питання: чи можна взагалі не вважати завданням підвищення ефективності ринкових механізмів у країнах, які сьогодні перебувають на траєкторії ринкового переходу? Активна критика так званого Вашингтонського консенсусу без урахування стану реальних соціально-економічних та інституційних структур конкретної країни здатна знову завести реформи у глухий кут. У певному часовому інтервалі країна, що модернізується, незалежно від політичної риторики, змушена вирішувати передусім завдання розвитку національної економіки, її модернізації та реконструкції.

У науковій літературі недостатньо досліджений конкретно-історичний динамічний аспект оцінювання справедливості / несправедливості в економіці та суспільстві. Відома модель С. Кузнеця фіксує закономірності динаміки нерівності відповідно до тривалої динаміки продуктивності та технологічного розвитку, але ця модель не розглядає можливість регулярних коливань у середині довгострокових інтервалів. Видається доцільною спроба виокремити коливання у вимірах рівності / нерівності у зв'язку з іншими проявами циклічності соціально-економічного розвитку.

Ще одна проблема пов'язана з межами коректного ототожнення справедливості та рівності в економіці. З термінологічної точки зору коректність такого ототожнення є достатньо вузькою: далеко не будь-яка рівність є справедливою і не вся нерівність є несправедливою. Складність і структурованість соціальних систем вимагає певного рівня неоднаковості їхніх елементів за різними критеріями, які не обов'язково суперечать умовам справедливості. Фактично стан суспільства за шкалою справедливості / несправедливості найчастіше оцінюють за допомогою індексу Джині, який іноді "приховує" суттєві події та умови.

¹ Atish G.R., Ostry J.D., Qureshi M.S. When Do Capital Inflow Surges End in Tears? *American Economic Review*. 2016. Vol. 106. No. 5.

² Ostry J.D., Loungani P., Furceri D. Neoliberalism: Oversold? *Finance & Development*. 2016. Vol. 53. No. 2. P. 38–41; Radelet S. Africa's Rise — Interrupted? *Finance & Development*. 2016. Vol. 53. No. 2. P. 6–11.

Для більшої адекватності дослідження комплементарної єдності ефективності та справедливості необхідно встановити ціннісно-інституційні та динамічні умови коректності аналізу. Це означає, що адекватний ступінь рівності, по-перше, залежить від ціннісно-інституційної основи економіки, по-друге, має складну залежність від фаз циклічного розвитку економіки. Оцінювання нерівності як справедливої або несправедливої не може бути абстрагованим від цих умов. Тобто для концептуального обґрунтування стратегії формування та розвитку соціальної ринкової системи в Україні необхідно розглядати економічну ефективність і соціальну справедливість як спряжені сутності у контексті локальних та глобальних трансформацій.

Проблема суперечності цілей ефективності і соціальної справедливості в суспільному розвитку загострюється щоразу, коли система підходить впритул до радикальних змін. Велика рецесія, яка різною мірою торкнулась більшості країн, істотно обмежує бюджетні ресурси, що можуть бути спрямовані на забезпечення соціальних гарантій. Водночас виконання звичних для населення соціальних функцій держави прямо впливає на рівень довіри в економіці, а відтак — на транзакційні витрати та ефективність використання ресурсів.

Нещодавно суттєве уточнення до такого підходу запропонував Насім Талеб. Він вважає, що багато стійких утворень та соціально-економічних форм на момент виникнення мали низьку ймовірність реалізації. Соціальні форми інноваційного характеру є результатом маловірогідного збігу обставин (чорний лебідь). Варто відзначити, що для Н. Талеба низька ймовірність не означає нульову. Все нове — наслідок порушення симетрії та рівноваги, тобто справедливості й еквівалентності, тому нерівність і несправедливість супроводжують виникнення стійкого нового у суспільстві.

Справедливість — це ступінь реалізації ціннісно детермінованих очікувань суб'єктів щодо їхнього статусу, доступу до суспільних ресурсів, праці й доходів, інших суттєвих умов їх життєдіяльності. Справедливість відображає рівень соціального порядку, що має мінімальну ентропію. Коли очікування суб'єктів, які виконують інституційні приписи, не збігаються з соціально-економічними реаліями, останні оцінюються як несправедливі, що підсилює ентропійні процеси в економіці. Проявом такої ентропії є зниження ймовірності інституційної поведінки, посилення схильності до опортуністичних практик, зниження довіри, відмова від спеціалізації та кооперації, перехід господарчої системи на нижчий рівень рівноваги.

Справедливість має два виміри — позитивний і негативний. Позитивний вимір орієнтований на рівний доступ членів суспільства до результатів функціонування господарчої системи. Негативний відображає вимогу рівномірного розподілу тягаря витрат і втрат для всіх членів суспільства за кризових або катастрофічних умов.

Є три зовнішні умови досягнення соціальної справедливості (зовнішніми у тому сенсі, що вони не залежать від змісту справедливості як такої): загальноекономічна та соціальна інфраструктура, соціально-економічні інститути, система логістики. Якщо у суспільстві такі умови не створені або є недостатніми, то справедливість не може бути досягнута, незважаючи на декларації та формальні гарантії держави. Інфраструктура має забезпечувати фізичні можливості зберігання, транспортування та розподілу тієї частини валового внутрішнього продукту (ВВП), які суспільство спрямовує на потреби вразливих верств населення. *Інститути*, санкціонуючи благодійність і соціальні гарантії для бідних груп населення, не мають паралізувати стимули автономного функціонування домогосподарств, вони повинні встановлювати правила та норми соціального захисту. Універсальною системою логістики є ринок, тому руйнування ринку під гаслами боротьби зі спекулянтами та захисту бідних породжує неприйнятні ризики для забезпечення хоча б мінімально справедливого рівня споживання.

Названі три умови мають обмеження з боку ефективності — як у широкому, так і у вузькому сенсах. Широкий сенс ефективності охоплює як безпосередньо обсяг вироблених товарів та послуг, так і відтворення інститутів та цінностей, що люди вважають обов'язковими умовами власного соціального існування. В умовах інституційно-ціннісної деструкції поняття справедливості набуває формального характеру. У вузькому сенсі ефективність — це рівень ВВП на одного зайнятого в економіці (національна продуктивність) або на одиницю спожитих ресурсів. Обидва сенси ефективності призначають економічним результатам виробництва роль обов'язкової передумови забезпечення справедливості в економіці й суспільстві. Якщо економіка не може забезпечити інфраструктурно-логістичні механізми досягнення суспільної справедливості, то сама справедливість стає популістським лозунгом.

Можна виокремити декілька рівнів господарчої системи, де зв'язок між ефективністю та справедливістю є відчутним. По-перше, це рівень структурування соціально-економічної реальності за широко відомим принципом “піраміди потреб” А. Маслоу, згідно з яким справедливість — своєрідна розкіш, яку суспільство може собі дозволити лише на певному рівні задоволення базових потреб людини. Така концепція найкраще узгоджена з неокласичним баченням, відповідно до якого розподіляти та перерозподіляти можна лише те, що реально вироблено економікою. Що більший ВВП, то більшою є його частина, яку спрямовують на досягнення цілей соціальної справедливості. Тому власне економіка є соціально нейтральною, а її потенційний внесок у справедливість полягає саме в економічній ефективності.

Заперечення проти такого підходу пов'язані з відсутністю гарантій спрямування достатньої частини ВВП на цілі соціальної справедливості.

ті. Економіка, побудована на принципах соціальної байдужості, може автоматично орієнтуватися на відтворення цих принципів у всій системі функціонування суспільства. Але економіка існує не у вакуумі, а в певному соціально-культурному та ціннісно-інституційному середовищі, тому принципи соціальної нейтральності економіки можуть себе виправдовувати як умова достатньої її ефективності лише у обмежених часових інтервалах і в обмеженому соціальному просторі. Дж. Стігліц зазначає: “Правила гри мають значення не лише для ефективності економічної системи, але також і для розподілу. Погані правила ведуть до менш ефективної економіки і до більш розділеного суспільства”³.

Розуміння розвитку економіки як процесу незворотних змін допомагає знайти особливе місце справедливості як еволюційного чинника. Справедливість не лише має власний конкретно-історичний зміст, що прив’язує її до технологічного й інституційного рівня розвитку господарчої системи, але є також інструментом еволюційних змін.

Масові інституційні зрушення в національній економіці неможливі, якщо вона виглядає ефективною порівняно із зовнішніми конкурентами і справедливою в очах більшості населення. Порушення першої умови інституційної стабільності проявляє себе через обмеження доступу країни до ресурсів, ринків і технологій зовнішніх конкурентів, а порушення другої означає втрату легітимності через зростання нерівності до незвичних (неприйнятних) масштабів. Утрата державою довіри населення спричиняє різке розширення варіативного простору інституційних змін. Несправедливість, яку відчують широкі маси населення, — це, у певному сенсі, інструмент еволюції соціальних форм.

Інститути — це звичні (найпоширеніші) норми й стандарти діяльності, пов’язаної з розподілом, рухом та використанням економічних ресурсів. Справедливість і звичність соціальних форм пов’язані: звичне виглядає справедливим частіше за незвичне. Оскільки інституційний вид еволюції означає зміни звичних для більшості людей форм життєдіяльності, очевидно неможливо частіше, ніж один раз на 50 років, істотно змінювати інституційну систему суспільства, тобто цілісну систему визначних усіма правил і способів господарської поведінки. Інакше будуть підірвані природно-соціальні механізми передання досвіду й навичок від одного покоління до іншого, відповідно, відбудеться руйнування соціуму.

Сьогодні в світовій економіці зростає частка постіндустріального укладу. Це призводить до того, що постіндустріальні технології починають впливати на інституційні трансформації у сфері розподілу повноважень між державою, корпораціями та домогосподарствами, передовсім

³ Стігліц Дж. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему: пер. с англ. М.: Эксмо, 2015. 512 с.

через модифікацію норм і стандартів їх взаємодії. І хоча постіндустріальні технології походять із індустріальної системи, залежать від неї та продовжують історичні траєкторії розвитку виробничих сил, що склалися багато століть тому, їхній соціальний потенціал (як конструктивний, так і деструктивний) є безпрецедентно потужним.

Виникнення нових ступенів свободи, нових соціально-економічних ризиків, нових вимірів соціальної конфліктності породжує сильні інституційні ефекти (аж до тенденції мережевої деінституціоналізації господарського життя). Це сприяє зростанню загальної невизначеності цивілізаційного рівня, через що статус справедливості як критерію ухвалення відповідальних рішень на державному, корпоративному та індивідуальному рівнях знижується.

Крім постіндустріальних чинників, на комплементарність економічної ефективності та соціальної справедливості сильно впливають процеси глобалізації. Поточна конкурентоспроможність та глобальний статус країн залежать від економічної ефективності їхніх господарських систем та адекватності інституційного устрою. Відомі декілька глибоких конфліктів, що стимулюють інституційний пошук: конфлікт між корпораціями та державою; конфлікт між державою та громадянським суспільством; конфлікт між глобальною залежністю та відсутністю справжніх глобальних норм і правил співпраці, конкуренції та конфліктів.

Вимушена інституційна відкритість і пов'язана з нею інституційна конкуренція породжують інтенсивний процес формування, що суперечить стійкій природі інститутів як інструменту зняття невизначеності. Корпорації вже давно стали міжнародними, транснаціональними, глобальними, а держава за визначенням залишається національною. Спробою врівноважити глобальні впливи корпорацій відповідною силою держав є інтеграція у різних формах та на різних рівнях, розширення повноважень міждержавних інститутів. Критерії справедливості / несправедливості у цих конфліктних процесах відіграють, м'яко кажучи, не першу роль. Тому соціальні ризики реформ, орієнтованих на глобальні процеси, в умовах кризових явищ і нестійкого зростання в Україні можуть набувати критичного характеру. Обмеження прийнятних соціальних ризиків згори має бути обов'язковим елементом національної стратегії соціально-економічного розвитку.

Таким чином, існує певний зв'язок між справедливістю / несправедливістю та довгостроковою стабільністю соціально-економічної системи. Стан масової несправедливості передуватиме інституційним трансформаціям. Несправедливість як рефлективність інституційної системи через суспільну свідомість дає можливість її перетворення шляхом реформ на справедливу, тобто таку, що відповідає цінностям. Якщо скористатися

термінологією В. Франкла⁴, несправедливість як актуальне буття *цінностей переживання* через реалізацію *цінностей створення* веде суспільство до нової інституційної структури.

Важливу роль у позитивному внеску чинника справедливості в довгострокову стабільність відіграють соціальні ліфти: якщо вони ефективні, то справедливість, економічна ефективність і стабільність певний час ідуть разом. В умовах відкритості ієрархічного виміру господарської системи, з одного боку, виникає можливість виокремлення інноваційно-інституційного статусу як вищого, ніж просто робітника або споживача, з іншого — він не сприймається як несправедливий і тому забезпечує потрібний рівень довіри, що є передумовою інвестиційної активності. Об'єктивно інвестор має вищий суспільно значущий статус, ніж споживач: це і справедливо (він більше працює і ризикує), і ефективно — більша частка сукупного доходу витрачається на приріст суспільного багатства.

Найпотужнішими соціальними ліфтами є якісна та доступна освіта, науково-дослідна та інноваційна складова господарчої системи, раціональна бюрократія. На початковому етапі розгортання чергової кондратьєвської хвилі ефективність соціальних ліфтів є максимальною, але, частіше за все, знижується на наступних етапах. Якщо за допомогою механізмів політичної демократії та соціальної держави вдається забезпечити порівняно стійку ефективність соціальних ліфтів, то соціально-економічна система здатна підтримувати необхідний рівень справедливості шляхом інституційних реформ. Якщо ж соціальні ліфти втрачають свою ефективність, то кондратьєвська інституційна циклічність отримує інструмент для конфліктних форм реалізації у вигляді соціальної нестабільності, конфліктів і катастроф.

Таким чином, умови підтримання достатнього рівня соціальної справедливості та інституційної стабільності суспільства (якісна й доступна освіта, високий статус науки та інновацій, відкрита раціональна бюрократія, політична демократія) збігаються з умовами ефективності економіки, її стабільного тривалого зростання.

Суттєвий взаємозв'язок між справедливістю та ефективністю можна побачити у контексті антициклічного регулювання. Оптимальна керувана антициклічність сприяє їх позитивній взаємодії, а стихійну проциклічність функціонування економіки супроводжує негативне взаємопідсилення падіння ефективності й зростання нерівності. Це обумовлено тим, що недостатньо конкурентоспроможні прошарки населення мають найменші можливості адаптації до кризового падіння своїх доходів та зайнятості: у них відсутні фінансові амортизатори у вигляді збережень у той

⁴ Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник: пер. с англ. и с нем. М.: Прогресс, 1990. С. 223.

час, коли людський капітал знецінюється дуже швидко, а попит на їхню працю стає обмеженим.

Навіть на стадії виходу економіки з кризи можуть виникати остаточні ефекти запізнення позитивної динаміки доходів і зайнятості для соціальних аутсайдерів унаслідок структурних і технологічних зрушень та жорсткіших інституційних умов доступу до ринку праці, уведених під гаслом боротьби з тіньовою зайнятістю. Якщо гранична соціальна ефективність використання ресурсів у нових інституційних умовах буде нижчою (що цілком імовірно на перших етапах інституційної реконструкції), то зростання зайнятості у легальному секторі не зможе компенсувати втрати тіньового. Тому, з точки зору забезпечення належної комплементарності, ефективності та соціальної справедливості, боротьба з тіньовою економікою повинна мати характер не короткострокових жорстких заходів, а довгострокової національної стратегії. Лише розуміючи системний характер макроекономічного регулювання, соціальної політики та заходів з детінізації економіки, можна досягти цілей стійкого соціально-економічного розвитку.

Тобто соціальна цінність антициклічного регулювання полягає в тому, що воно дає суспільству можливість практичного поєднання соціальних та економічних критеріїв ефективності державного управління. Проциклічність економічних процесів природним чином сприяє зростанню нерівності, внаслідок чого періоди зростання все більш скорочуються, кризи стають усе глибшими, а соціальні прояви збільшення нерівності — ще небезпечнішими.

“Здорові державні фінанси” не є достатньою умовою переходу економіки на траєкторію зростання. Як відзначають фахівці МВФ, у середньому консолідація бюджету на 1 % ВВП спричиняє зростання довгострокового безробіття на 0,6 в. п., підвищуючи при цьому значення коефіцієнта Джині на 1,5 в. п. за п’ять років⁵. Питання про причини таких ефектів залишається дискусійним: це неспроможність неоліберальної моделі економіки як такої, чи ефекти обмежених поточних помилок державної політики та рекомендацій міжнародних інститутів? Тим більше, що МВФ останнім часом відмовляється від “зайвого фанатизму” у процесах оздоровлення державних фінансів, підкреслюючи, що така політика має передбачати використання середньо- та довгострокових заходів, що не гарантують миттєвого результату⁶.

Яскравим проциклічним чинником, що знижує рівень справедливості, є зовнішні запозичення. Звичайно доступ до них максимально ускладнюється саме тоді, коли потреба в них є найгострішою. Крім того, пов’язана із зовнішніми запозиченнями вимога бюджетної консолідації

⁵ Ostry J.D., Loungani P., Furceri D. Neoliberalism: Oversold? *Finance & Development*. 2016. Vol. 53. No. 2. P. 38—41.

⁶ Там само.

безпосередньо спричиняє скорочення соціальних витрат держави, що боляче б'є по найбідніших групах населення. Виникає додатковий ендогенний провал попиту, який майже автоматично погіршує стан бюджету. У цих умовах держава має знаходити баланс між дотриманням вимог співробітництва із зовнішніми кредиторами та внутрішнім соціальним тиском, маючи на увазі не тільки зовнішні прояви, а й прихований потенціал. Зниження довіри до держави може бути неочевидним, хоча суспільні втрати зростатимуть.

Сьогодні суверенітет держави проявляється у здатності віднайти баланс між умовами інтеграції у зовнішній технологічний, ринковий та інституційний простори і відповідальністю перед країною та її народом. Якщо внутрішня довіра є достатньою, то держава має стійкіші зовнішні позиції, зокрема щодо зовнішніх кредиторів. Невизначеність щодо умов зовнішнього доступу до ресурсів і ринків компенсується внутрішньою консолідацією держави та населення, а “електоральний цикл” економічної кон'юнктури стає більш згладженим, що є позитивним внеском соціальної справедливості у довгострокову економічну ефективність.

Велику небезпеку для комплементарної єдності ефективності та справедливості становлять нерегулярні кризові явища (шоки) різного походження. Особлива небезпека полягає в тому, що вони погано ідентифікуються у рамках чинної парадигми економічної науки і практики, тому найчастіше держава вдається до термінових заходів із позицій здорового глузду. Але здоровий глузд — це концентрований досвід успішних або помилкових дій у минулому. Якщо ж кризова ситуація є унікальною, то використання попередніх алгоритмів може ускладнювати вихід із кризи. Прикладом неадекватних дій в умовах шокового падіння економіки можуть слугувати антиінфляційні заходи Національного банку України у 2014—2015 роках, коли криза в економіці країни набула характерних ознак стагфляції. Фактична політика монетарного стиснення, коли прогнозні показники динаміки грошових агрегатів (які вже врахували кризове падіння економіки та прискорення інфляції) не були досягнуті, не змогла зупинити внутрішнє знецінення національної валюти, але сприяла затягуванню падіння зі всіма негативними соціальними наслідками.

Свого часу Фома Аквінський відобразив у понятті *справедливої ціни* зв'язок економічної справедливості та соціального статусу суб'єктів обміну: ціна справедлива, якщо вона для учасників обміну забезпечує рівень споживання, який відповідає їхньому статусу у суспільстві. Тобто ціноутворення — це інобуття вертикально структурованого суспільства, яке відтворюється в актах горизонтального ринкового обміну. Сьогодні вкрай небезпечною зоною перехрещення ціноутворення та статусного порядку української економіки стають комунальні тарифи, зокрема можливість їх оплати.

Борги населення можуть бути врегульовані у судовому порядку, включаючи і відчуження житла. Однак це породжуватиме крайній ступінь відторгнення людини. Дах над головою нині є обов'язковим атрибутом будь-якого соціального статусу. Втрата житла — це його повна втрата. Але рівень комунальних платежів, пов'язаних із утриманням житла, фактично вже перевищує сукупні доходи багатьох домогосподарств. Водночас витрати на харчування вищі за 50 % доходів домогосподарств в Україні, тому перед останніми постає дилема: різко скоротити рівень споживання до напівголодної норми або втратити житло. Тому чинні тарифи та ціни, оскільки вони не забезпечують підтримання статусу, більшість населення сприймає як абсолютно несправедливі.

Кожного разу, коли координаційного потенціалу ринкових інститутів бракує для відтворення системи статусів, суб'єкти здійснюють обміни на підставах економічної сили, що нівелює значення чинників довіри та справедливості. І держава, і міжнародні інститути, і глобальні транснаціональні компанії (ТНК) схильні прямо втручатися у розподіл ресурсів для підвищення власного статусу і посилення економічної влади. Унаслідок цього потенціал регулювання ринкової конкуренції послаблюється. Така економічна модель формально залишається ринковою та ліберальною, але вона позбавлена важливих “вбудованих” соціальних стабілізаторів, що свідчить про необхідність нової хвилі соціально-економічних реформ.

Суттєвою умовою, яка впливає на досягнення критерію еквівалентності, є умова інформаційної симетрії / асиметрії. У зоні перетину ефективності і справедливості інформаційна асиметрія негативно впливає і на ефективність ринків загалом, і на ступінь справедливості актів обміну. Тобто зв'язок ефективності і справедливості здійснюється через канал інформаційної симетрії / асиметрії. Подолання асиметрії одночасно сприяє і ефективності, і справедливості.

1.1.2. Історичні форми співвідношення економічної ефективності й соціальної справедливості

У дослідженні соціальної справедливості необхідним є широкий підхід, заснований на логіко-історичній методології, що зобов'язує звернутися до витоків стосунків індивіда і суспільства, розвиток яких посідає вихідне положення у всіх сучасних соціально-економічних утвореннях і процесах. Таким витоком є сумісно-розділена праця, яка одночасно породжує, з боку роздільності, людину, а з боку сумісності (спільності), суспільство. Це доведено теоретично і підтверджено практично⁷.

⁷ Гриценко А. Институциональная политическая экономия: предмет, методология, содержание. Saabrucken (Deutschland): LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014. 516 с.

Сумісно-розділена праця в історичному розвитку досягає рівня взаємовідносин ринку, що представляє сторону роздільності, і держави, яка представляє сторону спільності. У цьому взаємовідношенні ринок є механізмом узгодження приватних інтересів, а держава за призначенням уособлює і представляє спільний інтерес усіх членів суспільства. Це різні взаємодоповнювані функції, які не можуть заступати одна одну. Тому дискусії щодо більшої чи меншої участі держави в економіці є теоретичною аберацією — викривленням, яке неадекватно відображає економічні реалії. Спочатку ринкові суб'єктивно приписують здатність вирішувати всі проблеми, а потім з'ясовують, що багато чого він зробити не може. Тоді це називають провалами ринку. Насправді ринок і держава виконують власні специфічні, незамінні і доповнювальні функції. Сформульоване положення має бути предметно враховано у дослідженні взаємозв'язку економічної ефективності і соціальної справедливості.

Оцінювання економічної ефективності базується на зіставленні економічного результату і витрат на його одержання. Вартісна форма результату і витрат у ринковому господарстві створює можливість кількісного узагальненого оцінювання такого співвідношення. Але, як правило, поза увагою залишається те, що результат імпліцитно включає мету господарської діяльності. У ринковій економіці для фірми метою економічної діяльності є прибуток, для національної економіки в цілому — національний дохід. Але за межами ринкової економіки мета діяльності є іншою, тому і результат описується іншими категоріями. Відповідно, іншим є співвідношення ефективності й справедливості.

Справедливість є також історичною категорією. Наприклад, у роботодавницькому суспільстві питання справедливості щодо рабів не виникає, воно стосується тільки громадян, хоча із загальнолюдської точки зору це несправедливо.

Якщо критерієм ефективності є співвідношення результату і витрат (потрібно тільки результат визначати відповідно до історичних цілей господарської діяльності), то і справедливість повинна мати такий загальний критерій, визначений із урахуванням історичної форми розвитку суспільства.

Критерій є певною мірою явища чи процесу. “Міра, — писав Г. Гегель, — є перш за все *безпосередньою* єдністю кількісного і якісного... У мірі з'єднанні абстрактно виражені якість і кількість”⁸. Для визначення якості важливо, щоб критерій відповідав суті явища. Процес вимірювання передбачає кількісну характеристику певної якості, він завжди є порівнянням з еталоном, ототожненням з його певною кількістю. Логіка цього процесу така: ототожнення — відмінність — рівність. Оціню-

⁸ Гегель Г. Наука логики. Т. 1. М.: Мысль, 1970. 501 с.

вання справедливості також відповідає цій логіці, тому рівність завжди є абстрактним моментом справедливості. Наприклад, рівність громадянських прав є вихідним моментом соціальної справедливості.

Справедливість охоплює об'єктивні відносини і їхню суб'єктивну оцінку відповідно до певного критерію. При цьому критерій справедливості може бути не усвідомленим. Тоді справедливість стає почуттям справедливості, основою якого є певний гештальт.

Вивчення історичних форм співвідношення економічної ефективності і соціальної справедливості передбачає також диференціацію критеріїв ефективності та справедливості відповідно до місця і ролі основних структурних елементів системи в її загальній архітектоніці. Наприклад, метою фірми у ринковій економіці є прибуток, а метою домогосподарства — задоволення споживчих потреб. Відповідно модифікуються критерії ефективності функціонування цих економічних структур і критерії справедливості.

У первісних формах суспільства метою господарювання було забезпечення відтворення громади. Відповідно ефективною формою господарювання була та, яка найкращим чином вирішувала це завдання. В умовах постійної боротьби за виживання це було можливим за рівнозабезпечувального розподілу продуктів праці. Одночасно це було найефективнішим шляхом, бо давало можливість зберегти усіх членів громади, і найсправедливішим, бо їх забезпечено предметами споживання відповідно до їхніх потреб виживання. На цьому шаблі розвитку суспільства господарська ефективність і соціальна справедливість є відмінностями, тотожними в своїй реалізації.

Підвищення продуктивної сили праці, пов'язане з удосконаленням її знарядь, до рівня, який виходить за межі простого відтворення, дало змогу використовувати працю інших людей для створення продукту. Це уможливило існування патріархального рабства, коли підвищення ефективності господарювання досягали за рахунок формального заперечення соціальної справедливості, бо раб не був рівноправним членом громади. Але реально у відтворювальному господарському процесі його положення мало відрізнялося від положення вільних членів громади. Подальше зростання продуктивної сили праці й підвищення ефективності господарювання призвело до перетворення формального заперечення соціальної справедливості у реальне. Це відбулось разом із формуванням класичного рабства.

Суперечність між господарською ефективністю і соціальною справедливістю в умовах рабства з розвитком і ускладненням засобів виробництва набувала гострого характеру і ставала перешкодою подальшому підвищенню ефективності. Був необхідним пошук нових форм співвід-

ношення ефективності і справедливості, у результаті чого виник колонат. Він був ефективнішою формою господарювання, бо колони були зацікавлені в результатах праці, і справедливішою за рабство, адже колони посідали проміжне положення між рабами і вільними⁹.

Колонат є історично проміжною ланкою. Класичною формою наступного щабля розвитку співвідношення господарської ефективності і соціальної справедливості є феодалізм, базований на продуктивній ренті, що є економічною формою реалізації залежності селянина від феодала. Але в процесі господарювання селянин, на відміну від раба, операційно є самостійним, що сприяє підвищенню ефективності господарювання і є також справедливим за рабство. Відповідно до цього устрою справедливо, якщо селянин своєю працею створює для себе необхідний продукт, достатній для нормального задоволення власних потреб за наявного рівня розвитку виробництва, а частину продукту віддає феодалу, який забезпечує захист землі від чужих посягань.

Сама ефективність розпадається на дві складові: ефективність для селянина вимірюється відношенням продукту, який залишається у його розпорядженні, до його витрат праці. А ефективність для феодала вимірюється відношенням продуктивної ренти до ресурсів, якими він володіє: кількості землі і селян, що на ній працюють. Це принципово різні вирази ефективності, які ще не одержали підсумкової вартісної оцінки. В одному випадку це ефективність праці, в іншому — ефективність власності. Відповідно диференціюються й уявлення про справедливість, адже суб'єкти праці і власності лише віддзеркалюють об'єктивні відношення і відповідний соціальний статус.

В уяві феодала ефективно і справедливо залишати селянину тільки ту частину створеного продукту, яка забезпечить його спроможність далі працювати на свого сюзерена. Весь інший продукт належить феодалу. В уяві селянина ефективно і справедливо, якщо він буде поступатися феодалу тільки тією часткою продукту, яка необхідна для забезпечення зовнішніх умов його праці, пов'язаних з безпекою. Кожен готовий поступитися часткою продукту як умовою власного існування. Об'єктивно можею, близько якої коливаються можливості привласнення результатів праці різними інституційними суб'єктами, є необхідний продукт, що забезпечує нормальне відтворення робочої сили. Саме тут точиться боротьба за справедливість.

Розвиток товарно-грошових відносин і формування капіталізму як цілісної ринкової системи надає проблемі співвідношення ефективності і справедливості завершеного характеру. Тепер ефективність має чітку кількісну визначеність і є критерієм якості господарювання, а соціальна

⁹ Кузицин В.И. Колонат. URL: <http://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/062/943.htm>

справедливість отримує власне підґрунтя, бо вперше в історії всі громадяни суспільства формально набувають рівних прав. Це стає вихідним принципом справедливості, який має бути проведений крізь усю систему соціально-економічних відносин.

Основні інституційні постаті капіталістичної системи — капіталіст і найманий працівник — формально є рівноправними власниками своїх товарів: засобів виробництва і робочої сили. Вони здійснюють обмін за ринковими законами, і кожен отримує вартість свого товару. Рівність у формально-юридичному відношенні та еквівалентність обміну в економічному сенсі збережені. Це і є економічним підґрунтям справедливості.

Подальше використання власником придбаних чинників виробництва приносить йому прибуток, який є за природою виникнення його власністю. Це також справедливо. Але для ведення бізнесу необхідно створити умови для забезпечення виконання контрактів, спільних потреб усіх членів суспільства. Ці функції за своєю природою має виконувати держава, яка несе відповідні витрати. Отже частина створеного додаткового продукту має бути спрямована на забезпечення виконання цих функцій. Стосовно функцій держави панують підходи, що ґрунтуються на емпіричних узагальненнях і відповідних класифікаціях. Вони представлені як переліком декількох функцій у підручниках з економіки, так і практичними підходами, втіленими у сотнях функцій, представленими відповідними статтями державного бюджету. Дійсно, функції держави можуть бути диференційовані до будь-якого рівня конкретності використання бюджетних коштів. Тим необхіднішим є науковий підхід до їх узагальненого розуміння, оснований на представленні функцій держави як способів реалізації її сутності. Держава в економічному сенсі є одним чинним втіленням спільних (суспільних) економічних інтересів громадян.

У процесі господарювання індивіди й суб'єкти господарювання мають різні (це стосується і спільних) економічні інтереси. Але інтерес не існує без суб'єкта. Тому загальні інтереси учасників господарського процесу мають бути представлені як інтерес певного суб'єкта, яким є держава. Вона повинна, з одного боку, виражати спільні інтереси громадян і їх економічних об'єднань у процесі господарювання. З іншого боку, — вона представляє ці інтереси перед іншими суб'єктами. Це впливає із суті держави в демократичному суспільстві як виразника інтересів суспільства в цілому. При цьому держава у цій функції є єдиним суб'єктом і монополістом. Звідси походить *перша* економічна *функція* держави як монопольного виразника і представника економічних інтересів суспільства в цілому, що має дві складові: 1) *вираження* загальних економічних інтересів суспільства (громадяни і суб'єкти господарювання виражають свої інтереси через державу); 2) *представлення* цих загальних інтересів у відношеннях до інших окремих суб'єктів.

Конкретизація загальних економічних інтересів членів суспільства — це перехід до другої сутнісної економічної функції держави. Спільні інтереси громадян і суб'єктів господарювання ґрунтуються на загальних потребах. Тому держава як виразник і представник загальних інтересів суспільства має виконувати *другу функцію* задоволення економічних потреб суспільства як цілого: 1) виробництва суспільних товарів і послуг (оборона, транспортна інфраструктура, підтримка науки, освіти, культури та ін.); 2) економічного регулювання. Економічне регулювання (антимонопольне, грошово-кредитне тощо) також є суспільним благом, яке задовольняє суспільні потреби з забезпечення умов справедливої конкуренції, стабільності грошової одиниці та ін.

Забезпечення загальних інтересів суспільства державою відбувається у певному інституційному середовищі. Економічні інтереси суспільства як цілого й інтереси окремих громадян і суб'єктів господарювання не співпадають безпосередньо. Вони поєднуються через складну і внутрішньо суперечливу систему економічних відносин. Наприклад, всі зацікавлені в розвитку системи доріг, але безпосередньо кожен громадянин і суб'єкт господарювання об'єктивно зацікавлений у менших податках. Існує суперечність між інтересами громадянина чи суб'єкта господарювання як окремої економічної одиниці та їхніми інтересами як членів суспільства. Економічна політика держави повинна знаходити адекватні форми виходу з таких суперечностей через податкову систему, державні капіталовкладення, соціальні трансферти тощо.

Безпосередньо інтереси суспільства як цілого і інтереси окремого громадянина або суб'єкта господарювання не співпадають і навіть суперечать один одному, тому виникає необхідність у виконанні державою *третьої функції* захисту суспільних інтересів: 1) контролю за дотриманням установлених правил і норм економічної діяльності; 2) здійснення економічних санкцій у випадку порушення встановлених правил і норм економічної діяльності.

Здійснення цих *трьох функцій* забезпечує реалізацію економічної суті держави як економічного агента суспільства, тому вони є основними. Всі інші функції, а їх може бути багато, виникають на цій основі і є похідними. Наприклад, функції забезпечення правової бази економічної діяльності, захисту конкуренції, перерозподілу доходу, коригування розподілу ресурсів, стабілізації економіки, оптимізації впливу зовнішніх екстерналій тощо.

Виконання цих функцій державою як виразником і представником спільних інтересів громадян, які є рівноправними, передбачає збереження принципу рівноправності у вирішенні усіх загальнодержавних проблем. А це означає, що держава має будувати свою діяльність на засадах справедливості, що, як було показано раніше, досягне тоді, коли всі

елементи системи перебувають у рівноважному стані відповідно до своєї сутності, місця в системі та конкретних історичних умов.

Фінансове забезпечення виконання державою власних функцій у ринковій економіці здійснюється через державний бюджет за рахунок перерозподілу частини ВВП. У зв'язку з цим постає питання справедливості перерозподілу. Якщо стосовно заробітної плати критерієм справедливості є її відповідність вартості робочої сили, яка віддзеркалює нормальний для даного історичного шабля розвитку суспільства рівень забезпечення потреб, то для перерозподілу ВВП такого об'єктивного критерію немає. Але є інші об'єктивні співвідношення, визначені законами архітекtonіки як фундаментальної структури цілісних систем, яка адекватно відображає їхню сутність і побудована за законами гармонії¹⁰.

Перший закон — закон рівноваги, суть якого полягає в тому, що всі елементи цілісної системи рухаються у напрямі спокою відносно інших елементів, або перебувають у цьому стані. Всі економічні закони у своїй основі мають *рівновагу*: закони попиту і пропозиції, вартості, грошового обігу, рівновага фірми, домогосподарства, рівноважний стан державного бюджету, платіжного балансу тощо.

Другий закон — закон усереднення, або золотієї середини, є конкретнішою формою дії закону рівноваги. Він дає просторову і кількісну визначеність взаємодії однорідних елементів системи, що перебувають у постійному русі, та інтегрує їх в одну характеристику. Закон вартості, наприклад, згідно з трудовою теорією, регулює ціни, коли їх середнє значення визначено суспільно необхідними (середніми) витратами праці на виробництво товару. Середні витрати, середній дохід, середній прибуток є узагальненими характеристиками витрат, доходів, прибутків як цілого відносно іншого цілого (наприклад, доходів до витрат).

Третій закон — закон ієрархічної структуризації, або золотого перетину — характеризує взаємозв'язок елементів, які мають внутрішні чинники розвитку і здатні об'єднуватися в певні цілісні утворення або диференціюватися в межах ширшої цілісності. Цей закон спирається на дію двох попередніх, бо структуризація за законом золотого перетину відбувається, по-перше, на основі руху до рівноваги, по-друге, рівновага досягається в точці усереднення. Усереднені значення, що виражають внутрішньо складний елемент як цілісність, структуруються за законом золотого перетину. Він є найскладнішим, оскільки діє у тих цілісних системах, внутрішні елементи яких самі утворюють цілісність¹¹. Це також можна назвати законом динамічного структуривання, бо він є законом диференціації цілісності.

¹⁰ Институциональная архитекtonика и динамика экономических преобразований / Под ред. А.А. Гриценко. Харьков: Форт, 2008. 928 с.

¹¹ Там само.

Рівність тут представлена не тільки безпосередньо як рівновага, і не тільки як рівновага біля середнього значення, а як динамічний принцип поділу (золотого перетину): все ціле так відноситься до своєї більшої частини, як більша частина до меншої. Рівними є взаємопов'язані співвідношення цілого і його складових. Оскільки рівність є першим принципом соціальної справедливості (всі громадяни мають рівні права), який реалізується через всю систему економічних відносин, то структурування за принципом золотого перетину за певних умов також може віддзеркалювати реалізацію принципу соціальної справедливості.

Перш за все потребує відповіді питання про справедливу частку ВВП, що підлягає перерозподілу. Зрозуміло, що є певна оптимальна величина, бо надто велика частка підриває основи підприємництва, а надто мала не дає державі можливості виконувати свої функції. Співвідношення між рівнем перерозподілу ВВП через бюджет та економічним зростанням ілюструє крива Армея (рис. 1.1).

За останні 20 років, зазначають І. Піонтковська, П. Кухта і М. Репко, виконано багато емпіричних досліджень впливу державних видатків на економічне зростання. Однак вони не дали однозначної відповіді про оптимальний розмір державного сектору, оскільки є багато чинників,

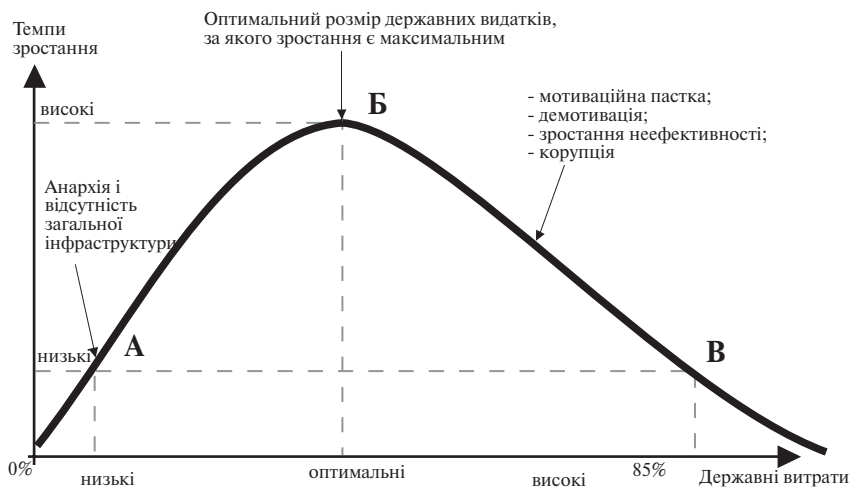

Рис. 1.1. Крива Армея — співвідношення між рівнем перерозподілу ВВП через бюджет та економічним зростанням

Джерела: The Path to Sustainable Growth: Lessons from Twenty Years of Growth Differentials in Europe. URL: http://workforall.net/sustainable_growth_part_1.doc; Піонтківська І., Кухта П., Репко М. Оптимальна частка держави в економіці: теоретичні розрахунки для української реальності. URL: http://voxukraine.org/2015/12/07/optymalna-chastka-derzhavyv-ekonomitsi-ua/#_ftn3

які визначають рівень державних видатків і темпи економічного зростання у конкретній країні чи регіоні. Є значні географічні відмінності: для США оптимальним рівнем державних видатків визначено приблизно 20 % ВВП, а для європейських країн середнім оптимальним обсягом державного сектору емпірично визначено діапазон від 36 до 42 % ВВП¹². Для країн ЄС 10 % відхилення від визначеного емпірично оптимального рівня державних видатків означає скорочення темпів зростання ВВП на 2,1 відсоткових пункти (в. п.)¹³. Це пояснюється дією низки чинників економічного, інституційного і соціально-політичного характеру. Оптимальний розмір державного сектору у ВВП становить близько 37 %¹⁴.

Відповідно до уявлення про економіку суспільства як цілісну економічну систему, де є поділ на частини (ту, що залишається у виробників, і ту, яку перерозподіляє держава), і закону динамічного структурування пропорція поділу складає приблизно 62 і 38 %. Перша частина є основною, друга — додатковою. Це означає, що держава, не порушуючи стабільність системи, може перерозподіляти приблизно 38 % ВВП. Як правило, конкретні співвідношення відхиляються від цього значення. Але воно і є тим структурним законом, що визначає середню величину, близько якої здійснюються коливання (другий закон архітектоники — закон усереднення), і яка представляє рівноважне для системи значення (перший закон архітектоники — закон рівноваги). Результати реалізації такого підходу дуже близькі до результатів, одержаних емпіричним шляхом. А те, що такий поділ показує рівноважне для економіки значення, свідчить про його відповідність критерію справедливості.

Такий зв'язок ефективності і соціальної справедливості властивий індустріально-ринковій економіці. У сучасному суспільстві розпочався процес формування інформаційно-мережевої економіки, яка має зовсім інші закономірності функціонування ніж індустріально-ринкова¹⁵. Інформаційно-мережеві блага поступово стають головним результатом виробництва, створеним в одному екземплярі, який стає доступним усім членам суспільства. Це у перспективі підриває засади товарно-ринкового господарства, а в умовах його переважання (яке зменшується, але ще зберігається), створює можливість отримання надприбутків, зростання

¹² Pevcin P. 2004. Does Optimal Size of Government Spending Exists? URL: <http://soc.kuleuven.be/io/egpa/fin/paper/slov2004/pevcin.pdf>

¹³ Magazzino C., Forte F. Optimal Size of Government and Economic Growth in EU-27. 2010. URL: <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/26669/>; Пionтківська І., Кухта П., Репко М. Оптимальна частка держави в економіці: теоретичні розрахунки для української реальності. URL: http://voxukraine.org/2015/12/07/optymalna-chastka-derzhavy-v-ekonomitsi-ua/#_ftn3

¹⁴ Пionтківська І., Кухта П., Репко М. Оптимальна частка держави в економіці: теоретичні розрахунки для української реальності. URL: http://voxukraine.org/2015/12/07/optymalna-chastka-derzhavy-v-ekonomitsi-ua/#_ftn3

¹⁵ Иерархия и сети в институциональной архитектонике экономических систем / Под ред. А.А. Грищенко; НАН Украины, Ин-т экон. и прогнозирв. Киев, 2013. 580 с.

розшарування і системного порушення засад соціальної справедливості. Зв'язок ефективності і соціальної справедливості поступово слабшає і розривається. Концепція безумовного доходу, яка вже розпочала своє поширення в суспільстві, завершує розрив соціальної справедливості з економічною ефективністю в її індустріально-ринковій формі. Але це не означає, що зникає всякий зв'язок. Він утверджує себе в іншій формі.

В інформаційно-мережеві економіці техніко-технологічний розвиток, хоч і матиме економічні обмеження, буде відносно самостійним, таким, що не визначає параметри соціально-економічного стану. А головною метою діяльності людини стане вона сама, тому її розвиток буде головним критерієм ефективності діяльності, внаслідок чого відбудеться поєднання ефективності і соціальної справедливості на новій історичній основі.

Наприклад, у суспільстві, де людина отримує безумовний дохід, який задовольняє всі її розумні потреби, вона може не працювати. Але це суперечить її сутності та є неприйнятним для розвиненої людини: тому вона буде займатися діяльністю, що дасть змогу реалізувати власні здібності та отримувати задоволення. Проблема безумовного доходу вже перенесено із теоретичної площини в практичну. Ряд країн (Нідерланди, Німеччина, Фінляндія) організували експерименти з запровадження безумовного доходу для різних груп населення¹⁶. Швейцарія провела референдум щодо його запровадження (з негативним наслідком), що свідчить про націленість людини на діяльність, а не на бездіяльність.

У майбутньому суспільстві економічна ефективність в індустріально-ринковому розумінні не може бути метою діяльності людини і визначати її соціальний стан. Для неї ефективнішим буде те, що допомагатиме повніше реалізовувати і розвивати здібності й отримувати від цього задоволення. Це означає кращу реалізацію соціальної справедливості. На цьому шляху багато труднощів і перешкод, ризиків і криз, пов'язаних із розривами соціально-економічного простору, в якому співіснують принципово різні механізми господарювання, цінності та інститути. Але загальна тенденція є саме такою.

1.1.3. Співвідношення рівності та нерівності у критеріях соціальної справедливості

Сучасний світ характеризується зростанням нерівності у найширшому сенсі: у розвитку країн, між власниками капіталу і найманими працівниками, між різними соціальними групами населення, між елітами і

¹⁶ Страны, в которых выплачивают безусловный основной доход (или выплачивали). URL: http://pikabu.ru/story/stranyi_v_kotoryikh_vyiplachivayut_bezuslovnyiy_osnovnoy_dokhod_ili_vyiplachivali_4089554

переважною більшістю населення, у доступі до різноманітних ресурсів, у реальних можливостях реалізації здібностей тощо. За даними експертів, нині вісім найбагатших людей світу мають такий статок, як 3,6 млрд осіб, а у володінні 1 % найбагатших людей перебуває близько 50 % усього світового майна, тоді як на бідне населення Землі припадає лише 0,16 % власності у світі¹⁷. Ця нерівність має базовий характер і визначає всі інші прояви нерівностей, посилені сучасними кризовими явищами¹⁸. Різноманітні прояви нерівностей активно досліджують у сучасній філософській, економічній і соціологічній літературі. Значне місце в цих дослідженнях належить проблемі зв'язку нерівності з економічним зростанням. Виявлено як негативний¹⁹, так і позитивний²⁰ вплив нерівності на зростання. Показано також залежність впливу нерівності на зростання від рівня розвитку країни²¹ та від інших чинників²², проаналізовано зв'язок розподілу багатства з політичною конфліктністю²³, розкрито особливості нерівності в Україні²⁴. Але залишаються недостатньо з'ясованими основна логіко-історична лінія розвитку суперечності рівність — нерівність і базові форми її руху й розв'язання, що утворює підґрунтя забезпечення справедливості.

Вирішити це завдання можна лише на основі застосування логіко-історичної методології, яка передбачає: 1) урахування попередньої логіки і траєкторії розвитку, що суттєво впливає не тільки на сучасний стан об'єкта, а й на перспективи його подальшого руху; 2) оцінку сучасного стану об'єкта дослідження; 3) визначення напрямів його розвитку в актуальному співвідношенні з загальносвітовими тенденціями. При цьому конфлікт рівності і нерівності — вся система суперечностей соціально-економічних відносин, пов'язаних із диференціацією різних характеристик станів суб'єктів і не вирішених у адекватних (неконфліктних) формах.

¹⁷ Эксперты выявили рекордный разрыв между богатыми и бедными в мире. URL: <http://www.rosbalt.ru/world/2017/01/16/1583374.html>.

¹⁸ Антропов В. Европейская социальная модель и политика жесткой экономии. *Мировая экономика и международные отношения*. 2017. № 3. С. 45—54.

¹⁹ Persson T., Tabellini G. Is Inequality Harmfull for Growth? *American Economic Review*. 1994. Vol. 84 (3).

²⁰ Forbes K.J. A Reassessment of the Relationship between Inequality and Growth. *American Economic Review*. 2000. Vol. 90 (4).

²¹ Barro R.J. Inequality and Growth in a Panel of Countries. *Journal of Economic Growth*. 2000. Vol. 5; Castello-Climent A. Inequality and Growth in Advanced Economies: An Empirical Investigation. *Journal of Economic Inequality*. 2010. Vol. 8 (3).

²² Voitchovsky S. Does the Profile of Income Inequality Matter for Economic Growth? Distinguishing between the Effects of Inequality in Different Parts of the Income Distribution. *Journal of Economic Growth*. 2005. Vol. 10(3).

²³ Веселов Д.А., Яркин А.М. Распределение богатства и политический конфликт в модели перехода от стагнации к развитию. *Журнал новой экономической ассоциации*. 2016. № 4 (32). С. 30—60.

²⁴ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / За ред. Е.М. Лібанової; НАН України, Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2012. 404 с.

Глибинна причина зростання нерівності походить із об'єктивних закономірностей економічного розвитку. Головними серед них є закономірності накопичення капіталу, тобто перетворення різних чинників виробництва на капітал, носії вартості, здатної створювати додаткову вартість у різних формах: прибутку, відсоткового доходу, ренти тощо. Це визначення охоплює як первісне накопичення, так і накопичення в процесі відтворення капіталу. Різниця полягає в тому, що первісне накопичення перетворює на капітал ті чинники, які до цього в процес виробництва не входили, а накопичення в процесі відтворення перетворює на новий капітал додаткову вартість, створену в процесі виробництва. Це — процес капіталізації додаткової вартості.

Наслідком науково-технічного прогресу є збільшення в процесі накопичення тієї частини капіталу, яка втілена в техніці та технологіях, об'єктивованих знаннях, інституційних чинниках та інших умовах виробництва, і відносно зменшення тієї частини капіталу, яку використовують на відтворення суб'єкта трудового процесу. Перша частина капіталу належить його власникам, друга — найманим працівникам. У зв'язку з цим закономірно зростає розрив у накопиченні багатства між власниками капіталу і найманими працівниками. Накопичення капіталу зі зміною його структурної будови відтворює цей розрив на розширеній основі.

На цей процес впливає низка різноспрямованих чинників, серед яких особливе місце посідає комплементарна взаємодія фінансизації та глобалізації, яка створює мультиплікаційний ефект поєднання економічного простору і часу, дає можливість моментального привласнення додаткової вартості, створеної у різних віддалених частинах економічного простору.

Відрив фінансового капіталу від реальної економіки і масштабні процеси фінансизації економіки дали підґрунтя стверджувати, що сучасна економіка — це насамперед фінансова ринкова економіка²⁵. Сучасне співвідношення світових фінансових активів до світового ВВП становить приблизно 10 до 1, а 1980 року воно становило 1,2 до 1²⁶.

Особливості сучасного процесу накопичення капіталу не можна зрозуміти, не враховуючи дію закону вартості робочої сили. Заробітна плата може коливатися близько вартості робочої сили, але не може постійно суттєво її перевищувати, бо в такому випадку відпала б необхідність для робітника постійно працювати, і він би міг перетворитися на рантьє. Це пояснює, чому в США реальна заробітна плата з 80-х рр. ХХ століття май-

²⁵ Бьюкенен Дж.М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: два протилежних бачення держави. Київ: Академія, 2004.

²⁶ Єщенко П.С., Самко Н.Г. Фінансизація у водоверті глобальної економіки. Київ: Знання України, 2016. 355 с.

же не зростала²⁷. Адже в “славне тридцятиліття”²⁸ у США сформувався середній клас, реальна заробітна плата якого відповідала вартості робочої сили, тобто забезпечувала задоволення всіх суспільно нормальних на даному етапі розвитку суспільства потреб.

На зростання нерівності в сучасних умовах впливає також процес формування інформаційно-мережевої економіки, яка відкриває можливості швидкого руху фінансових потоків в економічному просторі, зростання або втрати вартості активів, перерозподілу доходів і статків.

В Україні дія загальних закономірностей накопичення капіталу відбувалася за специфічних умов стрибкоподібного зростання нерівності внаслідок поєднання в процесі ринкової трансформації приватизації та інфляції, синергетична взаємодія яких призвела до концентрації багатства у невеликій кількості власників за рахунок збіднення більшості населення. Це сформувало відповідний тип власника, більше орієнтований на збагачення шляхом перерозподілу фінансових потоків, ніж на отримання додаткової вартості на основі виробничого процесу. Звідси “демонстративне” споживання²⁹, неефективність приватизованих підприємств та інші негативні прояви наслідків приватизації на основі перерозподілу, а не відтворення.

Суттєве значення для посилення нерівності в Україні мало поєднання інверсійного типу ринкової трансформації та глобалізаційних процесів, у результаті чого економіка України, не вирішивши попередньо завдань створення розвиненого і збалансованого внутрішнього ринку, пристосувалася на основі ринкових законів до різних фрагментів світової економіки як сировинний придаток. Це створило такий механізм розподілу доданої вартості, який давав можливість накопичувати багатство експортерам і пов’язаним із ними суб’єктам господарювання за рахунок звуження внутрішнього ринку і поля діяльності національних виробників. Певною мірою до подібних, але не настільки гострих, наслідків призвела і політика деяких розвинених країн, які, орієнтуючись на глобалізацію, виводили власні виробничі потужності до країн, де витрати на виробництво були меншими³⁰. Це стало причиною втрати робочих місць, посилення нерівності та зростання соціальної конфліктності.

Усі названі чинники надають негативний динамізм соціально-економічним процесам, створюють додаткову соціальну напругу й актуалізують проблему справедливості. Оскільки зростання нерівності сприймається

²⁷ Райх Р.Б. Послешок. Экономика будущего. М.: Карьера Пресс, 2012.

²⁸ Славне тридцятиріччя. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Славне_тридцятиріччя

²⁹ Веблен Т. Теория праздного класса / Пер. с англ. С.Г. Сорокина; общ. ред. В.В. Мотылева. М.: Прогресс, 1984. 866 с.

³⁰ Faux J. U.S. trade poliicy — time to start over. November 30, 2016. URL: <http://www.epi.org/publication/u-s-trade-policy-time-to-start-over/>

як несправедливе, критерієм відновлення справедливості стає вимога подолання надмірної нерівності. Відповідно набуває принципового значення проблема міри рівності і нерівності у критеріях справедливості.

Справедливість є суб'єктно-об'єктним відношенням, яке може мати різноманітні вирази своєї сутності. Це не тільки соціально-економічне відношення, оцінка, а і соціальне почуття, в якому підстави сприйняття подій не експліковані. Справедливим є те, що відповідає праву, але не формальному, юридично зафіксованому, а природному праву, що впливає із сутності відношення. Але при цьому оцінка справедливості залежить від статусу суб'єкта (класу, соціальної групи тощо) і ґрунтується на застосуванні певної міри. Міра може бути простою (міра явища як такого), системною або субстанціональною (міра явища в системі відносин) і реальною (міра явища з урахуванням усіх конкретних обставин). Застосування цього підходу дає можливість оцінити справедливість події відповідно до: 1) її сутності, 2) належного (рівноважного) місця в системі суспільних відносин, 3) конкретних обставин. Якщо йдеться про працездатну особу, справедливо її доходи співвідносити з її працею, але якщо йдеться про непрацездатну (наприклад, унаслідок хвороби), такий підхід є несправедливим. Тут (у простій мірі) справедливість безпосередньо відноситься до сутності явища (працездатної чи непрацездатної людини).

Системна або субстанціональна міра, на відміну від простої, співвідносить явище як таке з його системною основою, наприклад “рівна оплата за рівну працю”. У цій динамічній системі основою є праця, яка і стає критерієм, якому повинні відповідати породжені нею результати. Урахування всіх конкретних обставин дає реальну міру. Якщо продовжити попередній приклад, то це можуть бути надбавки за шкідливі умови праці тощо. Якщо умови праці не врахувати, то справедливість буде формальною. Реальна справедливість у наведеному прикладі означає: 1) оплата здійснюється за працю, 2) рівень оплати визначається трудовим внеском, 3) враховуються конкретні умови праці, також віддзеркалені в оплаті. Отже, у забезпеченні реальної справедливості враховано сутність явища чи процесу, яка далі застосовується як критерій оцінювання відповідності їй усіх похідних елементів системи, і взято до уваги оцінку всіх конкретних умов існування цього явища чи процесу. Тут у кожному кроці певним чином співвідносяться рівність та нерівність і здійснюється сходження від абстрактної (формальної) до конкретної (реальної) рівності.

Абстрактна рівність завжди має формальний характер, її часто називають “зрівнялівкою”, вкладаючи в цей термін негативне ставлення. Прикладом такої рівності може слугувати рівна оплата за відпрацьований час. Така рівність може бути справедливою тільки за умови здійснення рівних витрат праці рівної якості, що у реальному процесі виробництва трапляється (наприклад, на конвеєрі), але дуже рідко. “Рівна оплата за

рівний трудовий внесок” є справедливішою. Цей критерій є одночасно і конкретнішим, оскільки враховує не просто час, а час, втілений у результаті. Але в цьому випадку виникає інша нерівність — нерівність у доходах, одержаних за один і той же час. Рівність в одному відношенні завжди означає нерівність в іншому. Проблема полягає в тому, щоб вибрати таке відношення, таку підставу і критерій, які найповніше відповідають суті оцінювання.

Справедливість існує тільки у відношенні індивіда до суспільства і суспільства до індивіда. Вона характеризує відповідність дій певним критеріям, правилам, нормам, які у суспільній свідомості втілюють справедливість. Якщо за декілька років незначна частка людей у процесі приватизації державної власності стали мільярдерами, а більшість населення майже нічого не отримала, то більшість вважає це несправедливим. При тому мало хто зможе пояснити, якими є критерії віднесення до справедливого і несправедливого. Це формується на рівні почуття, підсвідомості, які, однак, базуються на суспільних інститутах. Почуття справедливості є однією із ментальних характеристик людських спільнот³¹.

В основі всіх характеристик справедливості лежить природне право, що має своїм підґрунтям сутність, в межах якої критерієм справедливості стає рівність, що разом із сутністю реалізується шляхом сходження від абстрактної до конкретної рівності, яка завжди співвідноситься з нерівністю у іншому відношенні. Тому дати відповідь на питання, що справедливо, а що ні, можна на основі знаходження рівноважних станів відповідно до сутності урівноважених складових системи. Такий підхід до визначення справедливості спрямовує дослідження до застосування законів архітекtonіки³².

У першому законі (законі рівноваги) рівність представлена безпосередньо. У другому — законі усереднення — рівність представлена як середнє значення. У третьому — законі динамічного структурування, або золотого перетину — рівність є характеристикою поділу цілого на частини (ціле так відноситься до більшої частини, як більша до меншої). Це уже рівність відношення у поділі.

Здійснення законів архітекtonіки відбувається через постійні коливання і відхилення від рівноваги, серединного тренду, золотого перетину. Рівність реалізується через постійне порушення рівності і повернення до неї. Це не порушення законів архітекtonіки, а механізм їх реалізації. Але відхилення також повинні мати свої параметри, що не порушують стійкості та справедливості. Так, рівноважно і справедливо, коли підприєм-

³¹ Гриценко А.А. Реконструктивний економічний розвиток — нова парадигма для України. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>

³² Институциональная архитекtonика и динамика экономических преобразований / Под ред. А.А. Гриценко. Харків: Форт, 2008.

мець отримує середній прибуток. Однак рівновага виявляється через відхилення від неї. Збільшення попиту призводить до зростання ціни і якщо підприємець реагує на це, збільшуючи виробництво дефіцитного товару, і отримує додатковий до середнього прибуток, то він працює на рівновагу і справедливо одержує винагороду. Але до якої міри це справедливо? Якщо надприбуток у 10 разів більший за середній прибуток, то це нерівноважна ситуація і одержання такого доходу є несправедливим.

Золотий перетин розділяє ціле на комплементарні частини у пропорції 61,8 % до 38,2 %. Це співвідношення забезпечує стабільність цілого в його диференціації та динаміці. Більша частина є базовою, а менша доповненням. Якщо коливання меншої частини досягнуть 38,2 %, то цілісність буде знищено, оскільки зникне сама її структура (одна з двох частин). Безпечними є зміни, які залишають стабільною і меншу частину, що також диференційована за золотим перетином, тому межею її стабільності є менша частина. У відношенні до всього цілого це 14,6 %. Тобто, якщо коливання середнього значення відбуваються в межах 15 %, то ці відхилення не створюють загрози для рівноваги всієї системи. Відхилення понад 15 % свідчитимуть про відхід від рівноважного руху. З цього можна зробити кілька висновків, наприклад, про оптимальне оподаткування прибутків. Оподаткування підприємців, що отримують прибутки, близькі до середнього значення, доцільно здійснювати за ставкою 15 %: це не створює загроз для бізнесу підприємця, а держава отримує максимально можливий результат. Вищі за середні прибутки мають оподатковуватися за вищими ставками. Їхній розмір визначають закони архітекτονіки з урахуванням конкретних обставин. А оскільки в таких рішеннях застосовано закони архітекτονіки, засновані на критеріях рівноважності, які є також критеріями справедливості, такі рішення є справедливими. Співвідношення рівності й нерівності тут також спрямовуються до досягнення більшої рівності, і тому такий підхід є справедливим.

З позиції забезпечення справедливості у розподілі доходів можна виокремити три різні за масштабами соціальні групи: 1) люди, які за різними природними, соціальними та іншими обставинами не можуть забезпечити себе необхідними засобами існування (наприклад, люди з інвалідністю); 2) люди, які своєю працею створюють необхідний продукт і можуть себе забезпечити; 3) люди, які володіють монопольними чинниками впливу на процес виробництва (власність, креативні здібності), що суттєво збільшує обсяги створюваного продукту незалежно від трудового внеску. Первісний розподіл доходів створює суттєву нерівність між зазначеними групами. Забезпечення справедливості вимагає перерозподілу доходів задля вирівнювання відповідно до законів архітекτονіки, які визначають гармонійний стан системи. Найважливішими каналами перерозподілу є оподаткування і соціальне забезпечення.

Критерієм справедливості в цих випадках є, як завжди, рівність, яка має різні форми, що певним чином співвідносяться із нерівністю. Абстрактна рівність, що означає просту кількісну тотожність, як критерій може бути застосована до першої соціальної групи, якій необхідно забезпечити певний рівень споживання незалежно від трудового внеску. Цю групу доцільно взагалі звільнити від оподаткування доходів. Конкретнішим є критерій рівності на основі праці. Цей критерій може бути застосований до другої групи населення: рівна плата за рівний трудовий внесок, що одночасно означає кількісну нерівність в оплаті. Доходи цієї групи має сенс оподатковувати за ставкою 15 % (за законами архітектоники це та межа, за якою починають зростати ризики для стабільного функціонування господарської одиниці). І, нарешті, для групи, в якій немає безпосереднього зв'язку високих доходів і трудового внеску, можна застосувати критерій динамічного структурування (або золотого перетину), де рівність уже стосується відношення поділу (все ціле відноситься до її більшої частини, як більша до меншої). До цієї групи доцільно застосовувати прогресивне оподаткування від 15 % до 38 %, що також впливає із законів архітектоники.

Методологічний підхід на основі законів архітектоники допомагає вирішити проблему рівності — нерівності таким чином, що вона втрачає свою актуальність як соціально-економічна проблема і стає похідною характеристикою диференціації результатів діяльності. Якщо, наприклад, всі члени суспільства мають можливість на нормальному (достатньо високому) рівні задовольняти свої потреби, то диференціація доходів бізнесменів не має суттєвого соціального значення, оскільки ці доходи в реальному (а не вартісному вимірі) спрямовуються на суспільний розвиток, завдяки досягнутому задоволенню власних потреб цього бізнесмена. Особа, чиї нормальні потреби задоволені, вільна у виборі сфер і видів діяльності. І це стає самоцінністю. Нерівність у такому випадку є несуттєвою характеристикою. Якщо ж людина працює для забезпечення себе необхідним, якого ще й бракує, то нерівність стає суттєвою економічною, соціальною, статусною, психологічною характеристикою.

В Україні, враховуючи специфіку її стану й динаміки, рух до забезпечення більшої справедливості має передбачати вирішення завдань створення такого механізму розвитку, який би не продукував збільшення нерівності і зменшував наявну нерівність. Це обумовлює необхідність вирішення базових проблем життєдіяльності людей (харчування, житло, охорона здоров'я), які залишились невирішеними внаслідок інверсійного типу ринкової трансформації. При цьому має бути врахована логіка розвитку і сучасні співвідношення ринкових і неринкових засад розвитку. Застосування винятково ринкових принципів для вирішення проблем

розвитку інверсійної економіки призводить до низки деформацій і є яскравим проявом ринкового фундаменталізму, який значно поширеніший, ніж це зазвичай здається.

Історично розвиток здійснюється шляхом переходу від натурально-господарських до індустріально-ринкових і далі до формування інформаційно-мережевих систем. Індустріально-ринкові системи історично замінюють натурально-господарські. Останні зникають як системи. Але не зникають натурально-господарські відносини. Вони “знімаються” у більш складних індустріально-ринкових відносинах, перетворюючись у залежну від них і опосередковану ними підсистему. Природні потреби людей та вироблені натуральні продукти і безпосереднє ставлення людей до цих продуктів, яке полягає у їх споживанні, нікуди не зникли — люди, як і раніше, споживають і предмети харчування, і предмети широкого вжитку, і засоби виробництва, але це споживання можливе тоді, коли потреба є представленою грошима і таким чином перетворюється на попит, а продукт виробництва стає товаром і представляє пропозицію. В такій системі, коли у людини є потреба, навіть нагальна, але немає грошей для придбання відповідного товару на ринку для задоволення цієї потреби, то це означає відсутність попиту; а якщо у виробника є ресурси для виробництва певного продукту, але на нього немає попиту і через це такий продукт не зможе стати товаром, він не вироблятиметься і на ринку не буде його пропозиції. Зрозуміло, що ця система створює формальну можливість такого розбалансування економічної системи, коли, з одного боку, є ресурси для виробництва продуктів, а з іншого — реальні потреби в цих продуктах, але немає грошей, які б з’єднали їх, перетворивши на попит і пропозицію. Незадоволені потреби за невикористаних ресурсів — такий результат цього виду диспропорції. Це нерівноважно і несправедливо. У яких саме випадках така диспропорція може виникнути?

У класичному типі формування ринкової економіки відбувається поступовий процес опосередкування натурально-господарських відносин ринковими. Мірою, якою товарне виробництво не охопило все господарство, воно залишається натуральним і розриву у механізмах задоволення потреб не виникає. В інверсійному типі формування ринкової економіки такий розрив виникає у разі поєднання її з глобалізацією. Відкритість економіки і внутрішнього ринку з’єднує внутрішній і зовнішній ринки в одну систему.

За таких умов раціоналізація відбувається на ринкових засадах: живають сировинні галузі, які працюють на зовнішній ринок, в яких технологічні переваги не мають вирішального значення внаслідок низького рівня переробки. Галузі, пов’язані з глибшою переробкою при цьому програють у конкурентній боротьбі з іноземними товаровиробниками

внаслідок нижчої продуктивності праці і вищої ресурсоемності кінцевої продукції. Структура економіки поступово деградує, внутрішній ринок відносно, а інколи й абсолютно, скорочується, зростає розшарування населення за доходами, соціальна напруга і рівень нестабільності, що обумовлює періодичні сплески політичної активності негативного спрямування з невизначеними наслідками. Країна впадає в інверсійну пастку.

Особливість цієї пастки полягає в тому, що застосування класичних ринкових інструментів для вирішення економічних проблем призводить до їх подальшого поглиблення. В кредитно-банківській сфері інверсійна пастка проявляється в тому, що підприємці не можуть як потрібно користуватися банківськими кредитами через занадто високі відсоткові ставки, а банки, маючи надлишкову ліквідність, не розширюють кредитування через відсутність надійних позичальників. Спроба центрального банку стимулювати кредитування через збільшення рефінансування банків призводить не до бажаного результату, а до збільшення девальваційного тиску на національну валюту і подальшої девальвації гривні.

Збалансувати економіку, використовуючи лише ринкові принципи, в такому випадку неможливо. Необхідно підключити реципрокні підходи, які не вимагають еквівалентності у кожному акті. Саме вони можуть стати компенсаційним інструментом у механізмі подолання системних диспропорцій. В Україні, наприклад, унаслідок інверсійного типу трансформації економіки, поєданого з глобалізацією, базові проблеми нормального харчування і забезпечення громадян житлом виключно на ринкових принципах не можуть бути вирішені. Розрахунки показують, що для того, щоб заробити на трикімнатну квартиру, наприклад, в Києві, необхідно працювати 50 років і більше. А для значної частки людей вирішення цього завдання є неможливим протягом усього життя. Тому потрібно створювати принципово нові механізми введення грошей в економіку через неприбуткові державно-публічні фінансові установи, збільшуючи і раціоналізуючи попит з одночасним зв'язуванням його зі стимулюванням відповідної пропозиції. На основі таких механізмів проблеми харчування і житла в Україні можна було б вирішити достатньо швидко. Необхідним є створення інституційних умов поєднання попиту і пропозиції. Збільшення попиту повинно відбуватися скоординовано зі зростанням відповідної пропозиції та створенням каналів їх з'єднання.

1.1.4. Прийнятний ступінь економічної нерівності в контексті соціальної справедливості та забезпечення сталого людського розвитку

Взаємовплив економічних, політичних і культурних процесів зумовлює нові правила функціонування суспільства, призводить до нової якості боротьби за владу. Виникають новий соціальний простір, нові правила діяльності, нова мобільність, “вражаючі відмінності та полівалентності” (за Ульріхом Беком). Виникає ситуація переосмислення ролей, ресурсів, дискусії щодо міри соціальної рівності та прийнятної (легітимної) нерівності. Для трансформаційного періоду характерною є суттєва невизначеність, коли нестабільними є і старі соціальні конструкції та правила, і новостворені, коли відбувається злам та переузгодження. В умовах суспільства, що трансформується, відбувається зміна чинників соціально-економічної нерівності та їхньої сили.

Зміна суспільного устрою в Україні сполучилася із трансформацією критеріїв соціально-економічної нерівності, змінюється соціальна структура і виникає нове явище, коли надмірна нерівність звужує для більшості населення доступність до звичного добробуту і можливостей людського розвитку. Трансформаційні суспільні процеси обумовлюють трансформацію змісту (зміна значення) і критеріїв соціально-економічної нерівності. З’являються “нові” нерівності як наслідок змін у сфері права власності, розподілу ресурсів, включеності до конкретних соціальних мереж (орбіт), у характері, розмірі та структурі робочого і вільного часу тощо. Тіньовий сегмент економіки і корупція не лише підсилюють нерівність, а й заглиблюють її латентність. Незаконна приватизація, привласнення суспільної власності, засобів виробництва та інших ресурсів сформували нерівність шансів економічної та фінансової поведінки. Системна криза довіри й відсутність механізмів суспільного контролю негативно впливають на формування суспільних норм і правил, що призводить до інституціоналізації неправових практик, які, своєю чергою, є вагомим чинником соціально-економічної нерівності. Низький технологічний та інноваційний рівні виробництва формують запит на робочу силу невисокої кваліфікації та консервують прошарок малозабезпечених, звужуючи їхні шанси на покращення матеріального стану. А програми соціальної допомоги і низький соціальний стандарт прожиткового мінімуму не виконують функцію соціального захисту і відтворюють “нерівність бідності”. Надлишкова поляризація населення за соціально-економічним статусом, яка базується на розподілі ресурсів і доступі до них, на перерозподілі тіньового сегменту фінансово-економічної діяльності, призводять до того, що в українському суспільстві одночасно існують “нерівність бідності” і “нерівність багатства”. Це означає, що великій частці населення бракує ресурсів, і одночасно формується прошарок, для якого виникає дефіцит

цілей існування. Нерівність перед законом, зумовлена силою влади, грошей і зв'язків, інституціоналізацією корупції, ускладнює сприйняття справедливості й несправедливості соціально-економічної нерівності.

Отже, постає питання визначення “міри нерівності”, яка відповідає параметрам соціальної справедливості, сприймається як прийнятна, не обмежує можливість людського розвитку, не обмежує права та доступ до основних суспільних ресурсів. Майнова та доходна поляризація суспільства викликає негативну реакцію або обурення з приводу нерівномірного розподілу доходів і благ за різкої розбіжності між наявною мірою нерівності й тією, яка вважається прийнятною, легітимною. Легітимність нерівності залежить від поширених у суспільстві уявлень про справедливість різних форм диференціації, від розуміння тих чи інших розподільчих стереотипів, соціальних міфів, які формують емоційне сприйняття реальності, і визначається насамперед співвідношенням ціннісних орієнтацій, що визнають одні форми нерівності легальними та справедливими і спонукають вороже ставитись до інших як несправедливих чи навіть таких, які потрібно ліквідувати. Ситуація в сучасній Україні не сприяє сподіванням на подолання бар'єрів між соціальними стратами, вирівнюванню можливостей у досягненні життєвого успіху, навпаки, у нашому суспільстві ці бар'єри зростають. Втілення уявлень про соціальну справедливість через максимальне вирівнювання можливостей (шансів) для самореалізації кожної особистості ускладнюється несформованістю відповідних механізмів компенсації стартової нерівності (здібностей, походження і, головне, — економічного становища). Це породжує досить великий потенціал соціального невдоволення, а накладаючись на недостатню сформованість ціннісних установок на користь саме цього типу справедливості у сфері розподілу суспільних благ, посилює негативні вияви суспільних настроїв і поведінки — аномію (і, відповідно, девіації), загальне розчарування в суспільних ідеалах демократії, недовіру до соціальних інститутів, поглиблення орієнтації на індивідуалізм із обмеженням орієнтації на будь-яку участь у суспільному житті.

Формування та закріплення серед більшості населення нових уявлень про справедливість у сфері розподілу, тобто сприйняття справедливості нерівності винагород залежно від суспільного внеску, має низку обмежувальних чинників, пов'язаних як із ціннісним конфліктом різних ідеологем і міфологем, так і з реальними труднощами упровадження нових принципів розподілу (хід приватизаційних процесів на користь елітних груп, інші вияви нерівності можливостей).

Американські соціологи в середині та на початку другої половини минулого сторіччя активно аналізували ціннісні нормативи, на яких базується бачення “що є справедливим”³³. Важливим результатом було ви-

³³ Rasinski K.A. What's fair is fair — or is it? Value differences underlying public views about social justice. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987, Vol. 53, No. 1. P. 201—211.

значення, що попри різноманітність суджень як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, вони значною мірою пов'язані з категоріями “заслуга” та “потреба”, що стандарти доходу також пов'язані з ціннісними уявленнями про те, що є справедливим, а що — несправедливим³⁴. І ці уявлення базувалися на нормативному полі та державній політиці, також змінювали державну політику.

За різними теоретичними підходами *справедливість* визначають як *моральну цінність*. На рівні громадської думки поширеними є такі абстрактні принципи — кожен повинен мати те, “на що заслуговує”, “що заробив чесно”, “на що має право за законом”. Водночас ці принципи підкріплені уявленнями про необхідність забезпечення “рівності ключових прав”, “рівності перед законом”, “рівності у доступі до суспільних благ”, “рівності у праві на отримання державної підтримки” тощо. Ці принципи та уявлення поширюються на всі сфери суспільного життя — політичну, економічну, правову, соціокультурну. При цьому міркування в термінах “справедливо-несправедливо” можуть суттєво залежати від оцінки потенційних (майбутніх, вірогідних) перспектив, розглянутих з точки зору можливих вигод або втрат. Саме тому ціннісний зміст соціальної справедливості має складне та мультипарадигмальну структуру, різноманітність смислів, що ускладнює трактовку самого поняття та породжує множини пояснювальних моделей, які важко піддаються диференціації.

Більшість населення як соціальну справедливість розуміє: законність і захист прав для всіх — 93 %; рівні права в усіх сферах життя (освіта, робота, медичне забезпечення тощо) — 90 %; прозорі, зрозумілі і прості правила отримання державної допомоги тими, хто цього потребує — 88 %; це допомога тільки непрацездатним (дітям, особам літнього віку і т. д.) — 65 %³⁵. Оцінка соціальної справедливості досить гомогенна, і те, що на першому місці законність і захист прав для всіх, означає, що люди сьогодні бачать проблеми саме в корупції, в тому, що немає рівності всіх

³⁴ Deutsch M. Equity, equality, and need: What determines which value will be used as the basis of distributive justice. *Journal of Social Issues*. 1975. 31, P. 137—150; Leraer M. The justice motive in human relations: Some thoughts on what we know and need to know about justice. In: *The justice motive in social behavior* / M. Lerner & S. Lerner (Eds). New York: Plenum Press, 1981. P. 11—35; Roos J.P. Welfare theory and social policy: A study in policy science. Helsinki, Finland: Societas Scientiarum Fennica, 1973; Rubin A., Peplau L.A. Who believes in a just world? *Journal of Social Issues*. 1975. 31, P. 65—89; Sampson E.E. On justice as equality. *Journal of Social Issues*. 1975. 31, P. 45—64; Alves W.M., Rossi P.H. Who Should Get What? Fairness Judgments of the Distribution of Earnings. *The American Journal of Sociology*. 1978. Vol. 84, No. 3. P. 541—564. URL: <https://www.jstor.org/stable/2778254>

³⁵ Результати моніторингу громадської думки населення України, виконаного ГО “Центр “Соціальний моніторинг” та ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України” протягом 2015—2017 рр.

перед законом. Адже незалежно від того, скільки у людини грошей, хто у неї батьки, яку вона обіймає посаду, соціальна справедливість полягає в тому, що закони і права для всіх однакові: всі мають бути в одній черзі, або ніякої черги ні для кого не має бути. Освіта не має здобуватися “по благу” або тільки тими, хто може заплатити, на роботу не повинні брати “по благу”, якісним має бути не тільки дороге медичне забезпечення, а й безкоштовне, яке зараз перетворилося на “ніяке”, — у цьому люди теж бачать суть соціальної справедливості.

Корупція як негативний процес, що розвивається в українському суспільстві та охоплює різні його прошарки, трансформується в інструмент захисту від потенційної несправедливості. Тобто відбувається виправдування та легітимація “корупції невисокого рівня”, що своєю чергою руйнує норми соціальної справедливості та стримує формування “чесного” правового поля в усіх сферах, й особливо в бізнесі.

Нині значна частка населення вважає необхідним поєднання державного регулювання з використанням ринкових методів в управлінні економікою, але існують прояви амбівалентності соціокультурного підґрунтя економічної самокатегоризації стосовно різних соціальних порядків і соціально-економічних устроїв. Так, переважна більшість (70,7 %) населення виступає за рівні можливості для усіх людей та винагороду відповідно до внеску (за працю та здібності). Кожний четвертий (26,2 %) — за рівність результатів у ціннісно-зрівняльному контексті незалежно від продуктивності, ефективності праці, внеску та здібностей. Деякі інші індикатори сприйняття “справедливого” регулювання доходів також підтверджують високий рівень запиту на зрівняльну стратегію: 56,9 % вважають, що не повинно бути великої різниці між найбільш і найменш забезпеченими. Третина (34,4 %) висловилися проти штучного зменшення різниці в доходах, навіть якщо ця різниця є великою.

З тим, що доходи мають бути рівномірнішими, а з боку держави повинен існувати контроль і регулювання розшарування за доходами, погоджується 56 % населення — переважно бідні, незабезпечені, із середнім рівнем доходів, рідше — більш забезпечені особи. Легко перекинути “містки” до моральних правил і соціальної відповідальності, оскільки контроль над тим, щоб розшарування за доходами було регульованим, необхідний у будь-якому суспільстві для його соціальної солідарності, для наявності доцентрової сили, яка об’єднує людей. У сучасному українському суспільстві фактично співіснують “паралельні групи”, кожна з них живе власним життям, і тих, хто за доходами перебуває на верхніх сходинках, абсолютно не цікавлять ні стан, ні настрої, ні умови життя тих, хто існує на нижчих. Регулювання державою рівня розшарування доходів важливе саме для соціальної консолідації суспільства, що у всьому світі вважають показником соціального здоров’я суспільства і з таким твер-

дженням погоджуються 56 % опитаних українців. За роки незалежності відбулися непрозора приватизація та перерозподіл ресурсів, зокрема економічних і матеріальних: те, що вчора було загальним, сьогодні належить нечисленній групі, і з цим решта поки не можуть змиритися. При цьому у нас немає традицій благодійності та елементів соціальної відповідальності, але є гіпертрофована орієнтація на надприбуток. Немає і орієнтації на життя майбутніх поколінь. Значною мірою ці питання лежать у моральній площині, а не в економічній. Однак 41 % українців вважають, що держава має забирати матеріальні ресурси у багатих і віддавати бідним. Це, значною мірою, є наслідком здійснення соціально несправедливих актів, зокрема непрозорої й несправедливої приватизації, хоча джерелом статків частини багатіїв є не отримання у володіння певних ресурсів, а власний інтелект, розроблення певних ноу-хау, особиста активність. Проблемою залишається надмірна демонстрація багатства, яка викликає заздрість і роздратування. За відсутності рівних умов, соціальних ліфтів, які сприяли б самореалізації більшості або здібних людей, і виникають у суспільстві настрої на кшталт “зібрати і поділити”. Однак за підтримку непрацездатних і бідних верств шляхом збільшення соціальної допомоги, виплат, субсидій висловлюється 23,9 %, а за підтримку державою працездатних осіб шляхом значного збільшення заробітної плати, створення робочих місць, сприяння розвитку малого та середнього бізнесу — 71,1 % опитаних: люди хочуть працювати і заробляти. І це вже ознаки відходу від патерналізму. Це приклад формування нового ціннісного запиту на “справедливу винагороду”, на спрощення умов і доступність ведення власного бізнесу, реалізації підприємницької активності.

Окрім об’єктивного існує суб’єктивний, психологічний вимір економічної нерівності, що формується під впливом власних уявлень і спостережень. Визнаними суб’єктивними показниками економічної нерівності є самооцінка матеріального становища порівняно із середнім суб’єктивно сприйнятим рівнем, оцінка купівельної спроможності та уявного прожиткового мінімуму, який можна зіставити з реальним рівнем доходу.

Провідна роль у коливаннях таких самооцінок належить тим, хто вважає своє становище нижчим за середній рівень (рис. 1.2).

Самооцінка матеріального становища дуже тісно корелює з оцінкою купівельної спроможності родини. Ті, хто визначають своє матеріальне становище як дуже низьке, як правило, не можуть дозволити собі купувати їжу. Основна маса тих, хто майже все витрачає на їжу, відносять себе до верстви із низьким рівнем матеріального становища. Достатність грошей для їжі, одягу та можливість купувати дорогі речі стають передумовою для віднесення себе до групи з середнім рівнем достатку.

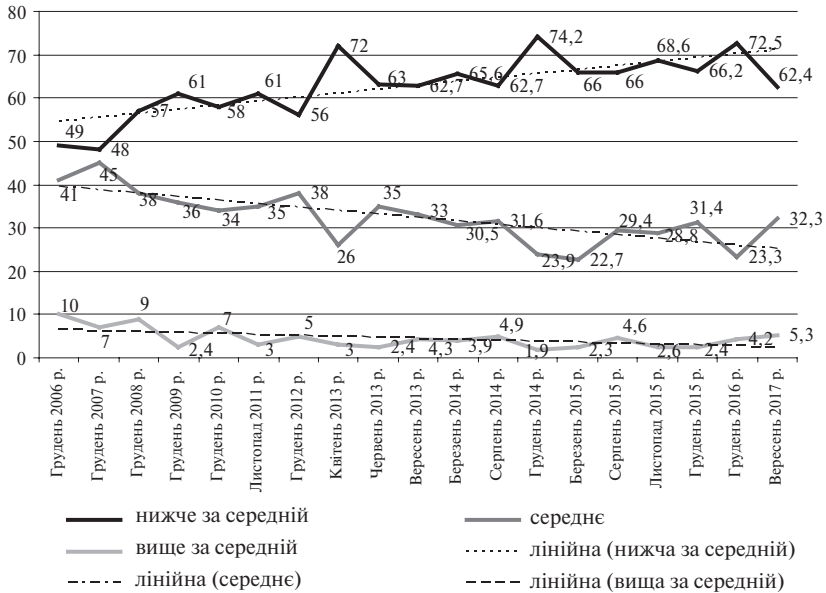

Рис. 1.2. Розподіл (%) відповідей респондентів на запитання: “Якщо матеріальне становище середньостатистичної сім’ї України прийняти за деякий середній показник, то як Ви порівняно з ним оцінюєте матеріальне становище Вашої сім’ї?”.

“Нижче за середній” — сума відповідей “дуже низьке”, “низьке” та “нижче середнього”; “вище за середній” — сума відповідей “вище середнього”, “високе” та “дуже високе”

Джерело: моніторинг Центру соціального моніторингу і Українського інституту соціальних досліджень імені О. Яременка (ЦСМ/УІСД) за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”.

Існують також суттєві розбіжності між наявними доходами та оцінкою прожиткового мінімуму (рис. 1.3).

З’ясовано, що з надвисоким рівнем заробітної плати³⁶ не готові погоджуватись 36,5 % українців; для двох третин підставами можуть бути рідкісні таланти (34 %), високий рівень відповідальності (33 %), високий рівень професійної кваліфікації (32 %), особливі заслуги перед країною (29 %) та інтенсивна й тяжка праця (29 %). Отже, існують дві тенденції щодо міри нерівності в оплаті праці: 1) що нижчим є рівень матеріального

³⁶ В інструментарії дослідження як міру надвисокої заробітної плати використано міру в 100 тисяч гривень на місяць. На момент опитування цей показник більше ніж у 30 раз перевищував офіційну мінімальну заробітну плату (3200 грн); був у 20 разів вищим за бажаний прожитковий мінімум (за даними цього ж опитування — близько 5 тис. грн).

Рис. 1.3. Динаміка середніх значень доходу, що характеризує родину як бідну, уявного та реального прожиткового мінімуму, грн

Джерело: Моніторинг ЦСМ/УІСД за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”.

становища, то менш прийнятним люди визнають існування надмірних доходів; 2) молоді покоління більшою мірою припускають високу різницю в оплаті праці.

Трансформаційні процеси в українському суспільстві зумовили перехід суспільства як системи від статичного до динамічного. Багатоманітність стилей життєвих практик у сучасних умовах обумовлює тенденцію до суміщення різних проявів соціально-економічної нерівності, що, в свою чергу, є підґрунтям багатоступеневості нерівностей, шляхом формування різних комбінацій їхніх вимірів. Суб’єктивні показники стратифікаційних градацій в українському суспільстві суттєво залежать від таких соціально-економічних флуктуацій і мають високий рівень хаотичності. Трансформаційний характер соціальної структури обумовлює відсутність домінантної системи стратифікації та консистентність соціальних статусів населення, а це відповідно ускладнює формування норм справедливих винагород, справедливої політики та справедливої держави.

1.1.5. Роль соціалізації та десоціалізації розвитку соціально-трудової сфери у формуванні економічної нерівності

Сучасний ринок праці України розвивається під знаком десоціалізації соціально-трудових відносин, виявом яких є асиметричність і деформалізація соціально-трудових відносин, звуження соціальних гарантій працюючого населення та доступу до них, низький рівень соціальної відповідальності бізнесу, пасивність або повна відстороненість профспілок у соціально-трудових відносинах, нерівність або існування значної диференціації населення як за доходами, так і за доступністю до ресурсів та суспільно значущих соціальних послуг.

В Україні заробітна плата найманих працівників є основним джерелом доходів і вже тривалий час основною детермінантою економічної нерівності. За результатами досліджень Керолі, Буркхаузера, Готшака та Смідінга³⁷, починаючи з 80-х років минулого століття саме диференціація заробітної плати визначає зростання нерівності у розподілі особистих доходів у більшості розвинених країн світу. Нерівність у цьому випадку визначається попитом та пропозицією на ринку праці. Це стосується насамперед таких робіт, які потребують унікальних або розвинутих навичок, рідкісних здібностей або ризикової діяльності.

Однією з особливостей українського ринку праці є відносна нечутливість зайнятості (пропозиції праці) до ціни праці. За класичними уявленнями, зниження оплати праці спричиняє скорочення пропозиції робочої сили. Однак на українському ринку праці зайнятість є майже стабільною, незважаючи на:

- низький рівень оплати праці;
- надмірну диференціацію доходів населення;
- заборгованість із виплат заробітної плати;
- відсутність зв'язку заробітної плати з рівнем кваліфікації, результатами праці;
- значну й невиправдану регіональну та галузеву диференціацію заробітної плати;
- поширеність тіньових схем оплати праці;
- обмеженість ринкового стимулювання праці;
- наявність централізовано встановлених обмежень.

³⁷ Karoly L. Demographic Change, Rising Earnings Inequality, and the Distribution of Well-Being, 1959–1989. *Demography*. 1995. Vol. 32. P. 379–405; Burkhauser R., Couch K., Wittenberg D. Who Minimum Wage Increases Bite: An Analysis Using Monthly Data from the SIPP and CPS. *Southern Economic Journal*. 2000. Vol. 67 (1). P. 16–40; Gottschalk P., Joyce M. Cross-National Differences in the Rise in Earnings Inequality-Market and Institutional Factors. *Luxembourg Income Study: Working Paper*. 1997. № 160. P. 633–687.

Низька еластичність зайнятості від випуску пояснюється, насамперед, інституційними особливостями ринку праці. Динаміка агрегованої продуктивності праці майже повністю співпадає з динамікою випуску, а не зі змінами затрат праці.

Під час економічного зростання, характерним було несуттєве збільшення чисельності зайнятості за рахунок постійного попиту на низько кваліфіковану працю. Лідерами тут є сільське господарство та легка промисловість, підприємства з виробництва харчових продуктів, сфера транспорту і зв'язку (рис. 1.4).

Традиційно значною зберігається частка законодавців та керівників, професіоналів та фахівців у фінансовій сфері, освіті, державному управлінні та охороні здоров'я (рис. 1.5).

Професійно-кваліфікаційні структурні зрушення у зайнятості населення України характерні для країн, що розвиваються, тоді як у розвинутих країнах і в країнах, що розвиваються високими темпами, стрімко

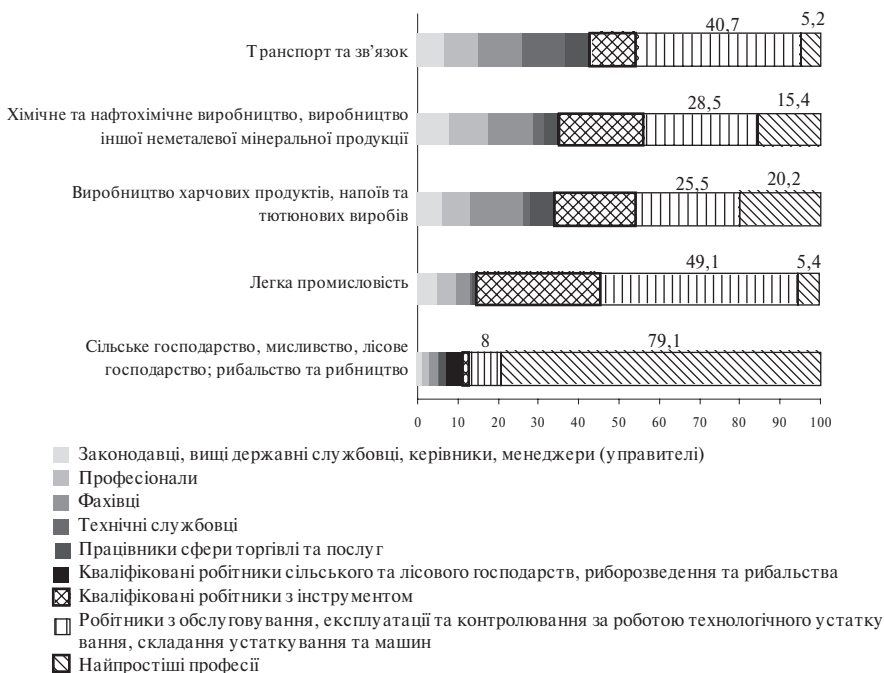

Рис. 1.4. Види економічної діяльності України, де зберігається високий попит на низько кваліфіковану працю, 2016 р., структура зайнятих, %

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Рис. 1.5. Види економічної діяльності в Україні, де зберігається значний попит на висококваліфіковану працю, 2016 р., структура зайнятих, %

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

зростає частка професіоналів та фахівців з ІТ-технологій, комунікацій, генної інженерії тощо. Інновації потребують не лише і навіть не стільки коштів для придбання нових технологій, як персоналу для їх впровадження і, якщо не розроблення, то принаймні подальшого розвитку.

1.2. Активізація людського потенціалу в процесі подолання економічної кризи

1.2.1. Людський потенціал у соціально-економічному розвитку, його роль у процесі виходу з економічних криз та проблеми активізації в Україні

Успішні розвинуті суспільства пильно вдивляються в особливості своєї “внутрішньої будови” і їхній досвід засвідчує, що ця схильність до самопізнання допомагає у пошуку рушійних сил і соціальних резервів суспільно-економічного розвитку, забезпеченні його динамічності й збалансованості. Адже зрештою завжди у досягненні економічних переваг та здійсненні технологічних проривів вирішальну роль відіграє людський чинник, тим більше — у сучасних умовах, коли людство рухається шля-

хом до економіки знань, соціоцентричної за своєю сутністю. Однією з відмітних рис сучасного етапу цивілізаційного розвитку є усе більша залежність економічних результатів від наявних умов формування та реалізації людського потенціалу, від цілеспрямованості й узгодженості дій індивідів і соціально-економічних груп населення.

Саме людський потенціал у розвинутому світі розглядають як основну складову національного багатства і рушійну силу економічного зростання. Рівень і стан людського потенціалу визначений сукупністю характеристик (чисельність населення й чинники її динаміки, гендерна та поколінна збалансованість, тривалість життя, економічна активність населення, рівень його освіти, професіоналізму і кваліфікації, соціокультурні характеристики населення, його пасіонарність тощо).

Соціально-економічний прогрес у світі в останні сторіччя здійснюється за зменшення обсягу ресурсного забезпечення на основі підвищення ефективності його використання, віддачі. Так, наприклад, демоекономічний розвиток ілюструє поступальне скорочення маси використовуваної праці, ролі фізичних зусиль “на користь” зростання продуктивності праці за рахунок техніко-технологічних нововведень та підвищення якості робочої сили.

Новітній соціально-економічний досвід України наочно демонструє наявність не тільки серйозних макроекономічних проблем і диспропорцій, а й дефіцит соціальної енергії (що вивільняється у продуктивній взаємодії різних груп населення), відсутність належних умов для реалізації людського потенціалу в Україні, що, не в останню чергу, гальмує економічний поступ.

Соціально-економічні умови в Україні є вельми складними й несприятливими. Національна економіка не встигла оговтатися від глобальної фінансово-економічної кризи 2008—2009 рр., помірний відновний приріст ВВП мав місце тільки в 2010—2011 рр. (4—5 %, що абсолютно недостатньо після 15 % падіння). У 2012—2013 рр. спостерігалася стагнація, яка з початком воєнного конфлікту на Донбасі переросла в повномасштабну кризу. Спад реального ВВП у 2014 р. склав 6,6 %, 2015 р — 9,9 %. Зниження ВВП у розрахунку на душу населення відбувалося дещо повільніше (–6,3 % у 2014 р., –9,5 % у 2015 р.), що пов’язано зі зменшенням чисельності населення країни. За оцінками МВФ, середньодушовий показник ВВП України в 2015 р. становив 7 971 у міжнародних доларах з урахуванням паритету купівельної спроможності. Це майже у’ятеро нижче від середнього показника країн ЄС і на чверть нижче за середній рівень країн, що розвиваються.

Особливістю нинішнього витка економічної кризи стала висока інфляція. Порівняно з груднем 2010 р. індекс споживчих цін у грудні 2014 р.

досяг 130,9 %, а в грудні 2015 р. — 187,7 %. Найбільше подорожчали житлово-комунальні послуги — утрічі (грудень 2015 р. до грудня 2010 р.), транспорт — в 2,1 рази, послуги охорони здоров'я — в 1,9 рази; продукти харчування — в середньому на 74,3 %. Унаслідок швидкого зростання споживчих цін і заморожування мінімальних соціальних гарантій (мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії, практично всіх соціальних виплат), реальний наявний середньодушовий дохід скоротився в 2014 р. на 11,5 %, а в 2015 р. — на 22,2 % (в порівнянні з попереднім роком).

На цьому тлі в Україні мають місце вагомі кількісні втрати населення, зумовлені низькою народжуваністю та значними масштабами передчасної смертності, що не заміщуються належним “приростом” якості населення. Але саме демографічна динаміка є основою відтворення людського потенціалу. Понад два десятки років у країні триває депопуляція, рівень народжуваність значно нижчий за рівень “заміщення поколінь”. Зрушення в народжуваності, в свою чергу, шляхом деформації вікової структури населення, мають довготривалий вплив на економічне становище країни, зокрема, на стан пенсійної системи, трудовресурсну безпеку, формування економічної й соціальної політики. Перебіг демографічних процесів є результатом розвитку суспільних і економічних процесів, а також каталізатором змін у цих процесах.

Сучасні демографічні реалії країни зумовлюють інтерес до вивчення можливостей активізації людського потенціалу як з “кількісної” сторони — шляхом боротьби з депопуляцією, так і з “якісної” — надання різним групам населення максимальних можливостей для власного розвитку. Наразі вельми обмежені можливості поповнення чисельності населення в Україні (за рахунок зростання народжуваності, міграційного припливу тощо) висувають особливі вимоги до якісних параметрів формування людського потенціалу.

Подолання поточної соціально-економічної кризи й реалізація європейського вибору України потребує якісних перетворень людського потенціалу, накопичення й оновлення інтелектуального капіталу нації, а також подальшого інституційного облаштування ринку. Загалом інституціональні, соціально-економічні кризи і соціальні механізми, які забезпечують вихід із них, в економічній науці вивчено недостатньо. Серед соціологів і економістів, які вивчали саме проблеми соціально-економічних криз, треба назвати насамперед О. Богданова, який уперше використав методологію системного підходу до дослідження соціальної кризи і звернув увагу на синергетичний ефект групової взаємодії³⁸, а також засновника теорії економічного розвитку Й. Шумпетера, який розглядав механізм реалізації цього розвитку, що “запускається” у кризовий період

³⁸ Богданов А. Тектология. Всеобщая организационная наука. М.: Экономика, 1989. Т. 1. 303 с.

економічного циклу. Шумпетер обґрунтував, що перехід до якісно нового стану економічної рівноваги (тобто вихід із кризи) пов'язаний із груповою взаємодією наділених інноваційними якостями осіб — підприємців, унаслідок якої нарощувальний тренд матиме процес упровадження нововведень, тобто появи нових, ефективніших форм використання обмежених ресурсів³⁹. Ураховуючи специфіку сучасного етапу суспільного розвитку можна стверджувати, що провідною соціальною силою подолання кризи індустріалізму, здійснення постіндустріального прориву є й “новий середній клас”⁴⁰ високоосвічених професіоналів, носіїв інтелектуального капіталу, на особливу роль якого наразі вказують як західні дослідники, так і вітчизняні автори⁴¹.

Отже, необхідним інструментом подолання соціально-економічної кризи є механізм реалізації синергетичного ефекту групової взаємодії. Для здійснення соціально-економічного прориву необхідним є використання синергетичного ефекту цілеспрямованої активної участі носіїв інтелектуального капіталу у продукуванні нових знань, ідей, реалізації інновацій. Адже цей капітал має емерджентну властивість: капітал колективу, групи населення нетотожний сумі індивідуальних інтелектуальних капіталів учасників; у процесі взаємодії, кооперації інтелектуальних зусиль працівників з'являються множинні додаткові ефекти. Тому ступенем задіяння цього інструменту у поєднанні з активізацією ринкового рушія економічної ефективності — конкуренції (що спонукає індивід до самовдосконалення, нарощування власного інтелектуального потенціалу) — визначаються перспективи виходу вітчизняної економіки на якісно новий рівень.

Реальним фундаментом піднесення рівня суспільно-економічного розвитку є зростання продуктивності праці й досягнення високого рівня добробуту населення. Вагоме підвищення продуктивності у сучасних умовах здійснюється на інноваційній основі, унаслідок упровадження нових організаційно-технічних і технологічних рішень, а також прогресивних інституційних змін. Визначальною рисою сучасної економічної динаміки розвинутих країн є використання знань для систематичних інновацій і новаторства. В основі економічного зростання у постіндустріальних осередках світової цивілізації, а також “економічного дива” країн, що зробили ставку на прискорений технологічний розвиток (не лише Японія, а й Південна Корея, Сінгапур та ін.) лежить принцип переміщення центру тяжіння у соціально-економічному розвитку із фізичного (зокрема,

³⁹ Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982. С. 404.

⁴⁰ “Новий клас інтелектуалів та інтелігенції”, за термінологією Гоулднера; “службовий клас” менеджерів та професіоналів — у трактуванні Н. Аберкромбі та А. Уорда.

⁴¹ Див., наприклад: Bell D. The coming of Post-Industrial Society. NY, 1976. P. 125; Куценко О. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей у сучасному суспільстві: спроби західної соціології. Харків: Вид-во Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2000. С. 224.

фінансового) капіталу на людські ресурси і, зокрема, їх інтелектуальну складову. Ця обставина об'єктивно зумовлена тим, що головним джерелом прибутків нині стають ідеї, а не матеріальні предмети. Ефективність економічної діяльності у таких умовах, тим більше — організація такої діяльності, власного бізнесу передбачає не тільки, а можливо й не стільки наявність фізичного капіталу (грошей, засобів виробництва), скільки знання і вміння, інтелектуальний потенціал.

У цих умовах на перший план виходить виробництво наукових знань і інформації⁴², знання фактично заміняє собою традиційну тріаду землі, праці й капіталу і перетворюється на універсальний і винятковий у своїй унікальності засіб виробництва, а його носії та продуценти — представники “нового середнього класу”, “інформаційні працівники”⁴³ — є головним суб'єктом сучасної економіки. Отже, економічне зростання все більше забезпечується за рахунок використання інформаційних ресурсів і джерел, головним носієм яких є людина з високим рівнем загальноосвітньої, наукової й спеціальної підготовки, тобто “саме людський капітал, а не заводи, обладнання і виробничі запаси є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання й ефективності”⁴⁴.

Традиційне “ядро” системи економічних відносин — відносини власності на засоби виробництва (фізичний капітал), поступаються своїм місцем і значущістю соціально-трудовим відносинам через використання знань, навичок, компетентностей працівників. Ефективне функціонування економіки все більше залежить від інноваційної активності носіїв інтелектуального капіталу, від того, наскільки працівники зацікавлені (матеріально й морально) у досягненні високих кінцевих результатів. Саме це є основною передумовою підвищення інноваційної активності високоосвічених та професійних працівників, приведення людського капіталу в активний стан, у дію. Як справедливо зазначає О. Нордхог, корисно розрізняти здоров'я та кваліфікацію працівників, з одного боку, і робочу мотивацію і відданість фірмі — з іншого. Перші два елементи разом становлять основоположну здатність окремого працівника виконувати завдання, тобто те, що у принципі (потенційно) він може робити на роботі. Два інші елементи впливають на поточну (реальну) діяльність на роботі шляхом відображення того, що конкретний працівник із певною кваліфікацією хоче робити на роботі. Разом здібності і бажання працювати формують здатність конкретного працівника до праці⁴⁵.

⁴² Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society*. NY, 1973; Bell D. *Die dritte technologische Revolution und ihre möglichen sozioökonomischen Konsequenzen*. Stuttgart, 1990.

⁴³ За визначенням Т. Стоун'єра.

⁴⁴ Грейсон Дж.К., О'Делл К. *Американский менеджмент на пороге XXI века*. М.: Экономика, 1991. С. 196.

⁴⁵ Nordhoug O. *Human Capital in Organizations: Competence, Training and Learning*. Oslo: Scandinavian University Press, 1993. P. 19–20.

В Україні сучасний рівень оплати праці високоінтелектуальних працівників не забезпечує відтворення якісної робочої сили і гальмує поширення інноваційної мотивації. Традиція недооцінювання складної висококваліфікованої праці, сприйняття її результатів як таких, що безумовно належать суспільству, у сучасних умовах зростання ролі інтелектуального капіталу й вартості інтелектуальної власності стає згубною. Надто низькі стандарти оплати праці, а також застаріла технологічна база виробництва і недостатня технічна оснащеність праці стримують процеси зростання і розвитку інтелектуального капіталу — отримання нових наукових знань, підвищення кваліфікації, професійного вдосконалення.

У процесі виходу з соціально-економічної кризи і нарощування темпів економічного зростання М. Туган-Барановський, а за ним і Дж. Кейнс та Й. Шумпетер відводили ключову роль диверсифікації й розширенню сукупного попиту — як споживчого, що найтісніше пов'язаний із рівнем оплати праці, так і інвестиційного, зокрема, інвестуванню в інноваційне виробництво. Внутрішній споживчий ринок у нашій країні суттєво стиснутий насамперед через дешевищу робочої сили і неадекватність оплати складної висококваліфікованої праці. Якщо в розвинутих країнах динаміка диференціації рівня добробуту спрямована на збільшення розриву між високо та низько освіченими працівниками⁴⁶, то в Україні найбільш вагомою є “внутрішня” диференціація доходів між працівниками близького освітнього та професійного рівня, зумовлена переважно макроекономічними причинами. Спостерігається залежність доходів і матеріальної нерівності не так від різниці у природжених здібностях чи талантах, від характеру праці та її результатів, як від місця проживання, форми власності, приналежності до певного відомства, галузі чи сфери, від владної позиції.

Подальшому суспільному реформуванню явно не вистачає соціальної енергії, яка вивільняється лише за “зняття” гостроти численних соціальних проблем і протиріч, за досягнення зацікавленості широких верств населення у прискоренні перетворень. Однак при цьому інерцію мислення за принципом “підніmemo економіку — тоді вже зможемо вирішити соціальні проблеми” так і не подолано.

Системність соціальної й економічної складової суспільного життя не передбачає їх автоматичного узгодження, повної внутрішньої зв'язаності, отже виникає проблема регулювання взаємодії між ними, підтримання динамічного балансу. Як показує зарубіжний досвід, кращі результати не лише у людському розвитку, а й щодо забезпечення сталості

⁴⁶ Так, «середньотижневий заробіток американців, які не мають атестата про закінчення середньої школи, впав з 462 дол. у 1979 р. до 337 дол. у 1999 р., а осіб з вищою освітою — збільшився за цей же період з 758 дол. до 821 дол.». Джерело: Мазин А. Інвестиції в об'єднання і ринок труда. *Человек и труд*. 2004. № 5. С. 44.

економічного зростання, за інших рівних умов, досягають країни, де вдається забезпечити ув'язку економічної ефективності з соціальною результативністю через налагодження економічних механізмів та оптимізацію діяльності соціальних інститутів, що є способом узгодження інтересів і цілей суб'єктів, які взаємодіють у процесі економічної діяльності. Досягнення соціальних цілей базується на економічному зростанні, яке, у свою чергу, залежить від ефективного використання соціально-демографічних чинників. При цьому у взаємозв'язку економічного й соціального нині необхідно враховувати об'єктивну тенденцію до підвищення ролі соціального у розвитку економіки. У вітчизняних умовах соціальна складова суспільної динаміки набуває особливого значення через те, що невіршеність соціальних проблем, незрілість або дисфункції відповідних соціальних інститутів, дезінтеграція суспільства та повільне визрівання тих соціально-економічних груп населення, які мають стати рушійною силою подальших ринкових та інноваційних перетворень, нині гальмує власне економічний розвиток.

Реалізація можливостей інноваційної інтенсифікації, які ще зберігаються в Україні, “замикається” на людських ресурсах і потребує нарощування науково-технічного потенціалу, накопичення й оновлення інтелектуального капіталу та інституційного облаштування ринку. Свідомо долучаючись до процесу європейської інтеграції, тобто прагнучи стрибнути у постіндустріальну інформаційну глобальну економіку, ми все ще розраховуємо на забезпечення конкурентних переваг нашої продукції насамперед за рахунок дешевизни робочої сили. Однак тільки підвищення ефективності виробництва і адекватне зростання трудових доходів є абсолютно необхідними передумовами для тих прогресивних змін у мотиваційній сфері, за яких як на мікро-, так і на макрорівні можна отримати додаткові ефекти, пов'язані з зацікавленням працівників у підвищенні вартості власного інтелектуального капіталу, накопиченні професійного досвіду і соціально-професійному зростанні.

Активізація людського потенціалу як могутнього чинника виходу з економічної кризи тісно пов'язана з державною соціальною політикою, а також посиленням соціальної орієнтації бізнесу, яке у західноєвропейських країнах спостерігається ще з 1970-х років і обумовлене саме переходом до постіндустріального суспільства, що вимагає нової якості інтелектуального капіталу і, відповідно, чималих вкладень у людину.

Особливу увагу на даному етапі варто приділити створенню належних матеріальних умов для розширеного відтворення якісної робочої сили, а також активізації значущих соціальних мотивів інноваційної економічної діяльності. Необхідним є стратегічний інноваційний “приціл” у державній соціально-економічній політиці, її перспективна спрямованість на реалізацію діяльнісного потенціалу найактивнішої та професійно

спроможної частини працюючого населення, його втілення в модерних соціально-економічних практиках.

Як у пошуку важелів інноваційної модернізації економіки, так і в оцінці темпів постіндустріального просування треба орієнтуватися не тільки (і не стільки) на суто макроекономічні і техніко-технологічні пропорції та показники економічної ефективності, як на індикатори “людського виміру” інноваційного розвитку: секторально-галузевий розподіл зайнятих (зокрема розширення новітніх сфер прикладання праці, обсягів інтелектуальної діяльності), професійно-кваліфікаційну структуру робочої сили, навчальну активність та освітній потенціал населення, чисельність і склад наукових кадрів тощо.

Загалом кінцеві результати — наслідки виходу країни з соціально-економічної кризи на орбіту сталого розвитку варто шукати саме у царині соціально-демографічного розвитку. Специфіка соціально-демографічних аспектів суспільного розвитку і взаємозв’язків із економічними чинниками визначена тим, що демографічна складова становить і підґрунтя, і наслідок реалізації й розвитку усього комплексу різнопланових потреб і можливостей індивіда, а також результат функціонування власне економічних ресурсів і механізмів в інтересах забезпечення розвитку людського потенціалу, або здебільшого проти них. Соціально-демографічними критеріями результативності соціально-економічного розвитку варто обрати: припинення широкомасштабного міграційного відтоку носіїв інтелектуального капіталу, модернізацію архаїчної структури захворюваності й смертності (з притаманною їй високою часткою причин, обумовлених незадовільною екологією, травмонебезпечним виробничим середовищем, криміногенним бізнесом та ін.), загальне поліпшення якості та тривалості життя населення.

1.2.2. Економічні імперативи демографічного старіння та створення умов для активної участі літніх у соціально-економічному розвитку

Одним із найзначущих та глобальних процесів, що не лише визначатимуть “соціально-демографічне обличчя” людства в поточному сторіччі, а й суттєво впливатимуть на характер і перспективи економічного розвитку всіх європейських країн, є процес демографічного старіння. У цих умовах значно зростає роль людського (зокрема, трудового) потенціалу літніх осіб, тому одним зі шляхів активізації людського потенціалу є повніше й ефективніше використання величезного життєвого досвіду і залишкової працездатності літніх і старших людей. Невідворотність старіння зумовлює необхідність адекватної реакції суспільства на зміни соціально-демографічних умов життєдіяльності і наслідки прискореного старіння населення.

Україна входить до тридцяти найстаріших країн світу за часткою осіб віком 60 років і старше: 2015 року вона становила 21,8 %, а частка людей віком 65 років і старше — 15,5 % від загальної чисельності населення. Згідно з національним демографічним прогнозом, до 2025 р. відсоток осіб, старших за 60 років, у нашій країні становитиме 25,0 %, осіб віком 65 років і старше — 18,4 %, а в 2030 р. — понад 26 та 20 % відповідно. Довготривалою особливістю старіння в Україні є його переважна обумовленість процесом зниження народжуваності й високою передчасною смертністю, без відчутного подовження тривалості життя населення.

Соціально-економічні наслідки демографічного старіння пов'язані насамперед зі скороченням чисельності та частки трудоактивних контингентів у населенні, збільшенням демоекономічного (й, відповідно, податкового) навантаження на працездатний контингент, зі зростанням попиту на соціальні послуги з боку літніх осіб. Відтак основними викликами, зумовленими старінням, є ті, що стосуються сфери публічних фінансів (зокрема, пенсійних коштів), функціонування ринку праці, системи охорони здоров'я та розвитку соціальних послуг, орієнтованих на літніх людей. Прискорене зростання частки літніх у населенні визначає також загальну зміну потреб в освітніх, житлово-комунальних, транспортних послугах, відчутно впливає на структуру взаємодії в сім'ї й на рівні громади.

Водночас старіння населення не лише зумовлює виклики соціально-економічного розвитку, а й створює додаткові можливості для нього у різних сферах: у царині зайнятості (зокрема, через розширення сфери прикладання праці в медичному обслуговуванні й соціальному забезпеченні), у системі освіти, в рамках інституту сім'ї тощо. Відповіді суспільства на виклики демографічного старіння, а також реалізація зумовлених цим процесом додаткових можливостей мають забезпечити як стійкий збалансований розвиток усіх тих сфер життя, яких стосуються наслідки старіння, так і поліпшення якості життя літніх людей.

В Україні чинник старіння населення й пов'язані з ним виклики та можливості ще недостатньою мірою враховані в різних напрямках соціально-економічної політики. Доволі повільно йде процес імплементації міжнародних рекомендацій із питань старіння, відсутня цілісна державна політика щодо захисту прав та інтересів літніх людей. У сучасних кризових умовах істотно загострились проблеми забезпечення належного рівня життя літніх людей. Погіршення гуманітарної ситуації в деяких регіонах країни актуалізує також питання забезпечення продовольчої та медико-санітарної безпеки найуразливіших груп літніх осіб (з числа внутрішньо переміщених осіб та тих, хто перебуває у зоні конфлікту).

В Україні низькою є соціально-економічна активність літніх осіб, тобто їхній потенціал для суспільно-економічного розвитку залишається

здебільшого нереалізованим. Рівень зайнятості осіб віком 55—64 років у нашій країні становить лише 27,9 %, а у країнах ЄС у середньому — 51,8 %. Низьким є рівень зацікавленості літніх людей у отриманні нових знань у межах програм навчання для осіб літнього віку: 69 % респондентів опитування “Літні особи в Україні: умови життя та соціальне самопочуття”⁴⁷ вказали, що не мають бажання скористатися можливістю отримати нові знання у межах програм навчання для літніх людей (мали таке бажання лише 17 % опитаних і менше 1 % повідомили, що вже навчалися або зараз навчаються за такими програмами).

Попри вагому роль літніх осіб у системі сімейних відносин, рівень їхньої суспільної інтеграції в Україні залишається вкрай недостатнім. Вельми незначна частка літніх вважає себе суспільно активними особами, бере участь у діяльності добровільних об’єднань, волонтерських рухів тощо. Літні люди в Україні надають перевагу здебільшого пасивним формам організації дозвілля: близько половини респондентів вищезазначеного опитування літніх осіб збавляють свій вільний час за переглядом телепередач. Тому немала частка літніх людей відчуває себе самотніми, не потрібними, а низький рівень суспільної інтеграції є чинником їхньої соціально-психологічної дезадаптації. Відповідно, одна з проблем політики й соціальної практики в нашій країні полягає у необхідності формування ставлення до старшого населення як до важливого ресурсу, а не соціального навантаження, використання можливостей людського капіталу літнього населення, яке збільшується.

В Україні залишковий трудовий потенціал населення пенсійного віку використовується вкрай неефективно (принаймні поза межами сімейного господарства). Тому першочергового значення набуває завдання створення передумов для ефективнішої, з економічної та соціальної точок зору, участі старшого покоління у виробництві та в суспільному житті.

В Україні зберігаються як попит на робочу силу старшого віку, так і можливості для її зайнятості. Серед людей старше 60 років безробіття практично відсутнє, серед осіб віком 55—59 років рівень безробіття найнижчий з усіх вікових груп. Водночас рівень участі літніх людей у робочій силі залишається дуже низьким. Незважаючи на підвищення пенсійного віку для жінок (у 2015 р. він досяг 57 років, а до 2021 р. зрівняється з установленим для чоловіків — 60 років), серед осіб 55—59 років рівень економічної активності складає лише 49 %. Більше третини зайнятих у віці 60—70 років мають неформальну зайнятість, а в сільській місцевості на сектор неформальної зайнятості припадає майже 3/4 загальної чисельності зайнятих пенсійного віку. Традиційно найпоширенішими видами діяльності в неформальній зайнятості є сільське господарство (переваж-

⁴⁷ Проведено у 2013 році на замовлення Фонду ООН у галузі народонаселення.

но в рамках особистих підсобних господарств), а також торгівля (в основному, вулична і ринкова), будівництво, сфера персональних послуг.

Низький рівень участі літніх людей у робочій силі та їх концентрація в секторі неформальної зайнятості деякою мірою пов'язані з нормами трудового і пенсійного законодавства. Прямих заборон на роботу або вимог щодо звільнення по досягненню пенсійного віку в національному законодавстві ніколи не було, однак існують обмеження на продовження професійної діяльності для працівників, які виходять на пенсію за вислугою років (для військових, вчителів, медиків), є обмеження віку перебування на державній службі та ін. Такі пенсіонери можуть працювати в інших сферах, однак обов'язковість зміни робочого місця пов'язана, як правило, з утратою статусу і зменшенням заробітку, що знижує мотивацію до продовження трудової діяльності. Для деяких категорій працівників (наукових і науково-педагогічних, бюджетної сфери) передбачена виплата одноразової допомоги у разі виходу на пенсію за умови звільнення. Надалі вони можуть продовжувати роботу на своєму робочому місці лише на умовах непостійної зайнятості (контракти на встановлений термін). Крім того, залишається великий перелік пільг для передчасного виходу на пенсію за віком як для працюючих в особливих (зокрема шкідливих) умовах, так і за сімейними обставинами (для багатодітних матерів, батьків дітей-інвалідів). Наприклад, середній фактичний вік виходу на пенсію у працівників силових структур в Україні становить 49 років.

При цьому не приділяється належної уваги захисту зайнятості літніх людей. Національне трудове законодавство не містить прямих норм, що гарантують захист від звільнення в зв'язку з досягненням похилого або пенсійного віку, а також практично не дає додаткових стимулів і гарантій створення гнучких умов зайнятості для працівників старшого віку. Кодекс законів про працю України дає переважне право залишитися на роботі в умовах звільнення з економічних причин працівникам з тривалим безперервним стажем на даному підприємстві, проте це не обов'язково люди передпенсійного або пенсійного віку. Інших норм, які хоч якось стосуються особливостей зайнятості працівників старшого віку, в Кодексі немає.

Закон України “Про зайнятість населення” відносить осіб, яким залишилося 10 і менше років до досягнення пенсійного віку, до категорій громадян, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню. Для працевлаштування таких громадян підприємства з чисельністю штатних працівників понад 20 осіб устанавлюють квоту у розмірі 5 % середньооблікової чисельності штатних працівників. Матеріальним стимулом у разі прийому на роботу “квотних” категорій для роботодавців, які працевлаштовують їх на нові робочі місця строком не менше ніж на два роки, є щомісячна компенсація фактичних витрат на сплату єдино-

го внеску з обов'язкового державного соціального страхування. Чисельність зареєстрованих безробітних, яким залишилося 10 або менше років до досягнення пенсійного віку, на обліку Державної служби зайнятості (ДСЗ) України досить стабільна (близько 300 тис. на рік), вони складають найчисленніший контингент серед квотних категорій (2/3 загальної чисельності громадян, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню). Рівень працевлаштування даної групи істотно вищий, ніж інших квотних категорій і навіть вищий за середній серед усіх зареєстрованих безробітних, що може бути пов'язано із вищою мотивацією людей передпенсійного віку до офіційної зайнятості.

Лише незначна частка літніх осіб вважає себе суспільно активними, бере участь в діяльності добровільних об'єднань, громадських організацій. Переважна їх більшість (87,7 %) не належить ні до однієї з громадських, політичних організацій чи рухів, а чимала частка відчуває себе самотніми, непотрібними. Рівень задоволеності життям осіб у віці 60 років і старше в Україні останнім часом знижується, а частка незадоволених своїм становищем в суспільстві зростає.

Концептуальним підходом в політиці, покликаним максимально реалізувати потенціал осіб літнього віку, є так зване "активне старіння", що перебуває у центрі сучасних політичних концепцій стосовно літніх осіб. Концепція "активного старіння" виникла як протипага традиційним підходам ставлення до "старості" як до статусу, а не як до результату процесу. До цього програмні й нормативні документи щодо питань старіння були спрямовані на надання послуг у рамках цього статусу, а не на створення ширших можливостей для самостійного життя та надання додаткових прав. Можливість людини в старшому віці бути активною та самодостатньою прямо залежить від "інвестицій", які вона здійснює в себе, у процес свого старіння впродовж усього життя. Створення відповідного середовища, інфраструктури, інших можливостей, відповідні структури, стимули і заходи дають змогу людям вести активний спосіб життя якомога довше.

Саме поняття "активне старіння" увійшло в обіг з 1990-х років (від моменту його схвалення Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ)), хоча теоретичні напрацювання у цьому напрямі відомі від початку 1950-х років. Відповідно до визначення ВООЗ, активне старіння є процесом оптимізації можливостей для підтримання та покращення здоров'я, участі у соціальному житті та почуття безпеки, що спрямовані на підвищення якості життя у процесі старіння. Це дає змогу людям похилого віку реалізувати власний потенціал для фізичного, соціального і ментального добробуту впродовж усього життя та брати участь у суспільній діяльності згідно зі своїми потребами та бажаннями. Класичне трактування активного старіння базується на трьох компонентах — хорошому стані здоров'я, зайнятості та активній різносторонній життєвій позиції.

Активне старіння є соціальним феноменом, який передбачає, що зі збільшенням тривалості життя люди отримують можливість довше брати участь у формальному ринку праці, а також займатися іншими видами продуктивної діяльності, і в пізні роки свого життя жити незалежно і автономно, маючи хороше здоров'я. Своєчасні інвестиції в освіту демонструють сприятливий вплив на можливість працевлаштування, стан здоров'я і соціальну інтеграцію.

Концепція активного старіння нерозривно пов'язана з якістю життя літніх осіб, спрямована на підвищення рівня фізичного та особистого благополуччя громадян, сприяє здатності людей бути менш залежними й активніше брати участь у суспільному житті. Завдання стратегії активного старіння — створити багате можливостями середовище, де старість не означатиме залежність від інших, сприяти максимальному задіянню потенціалу людей літнього віку і знизити їхню залежність від сім'ї і держави. Застосування концепції активного старіння покликане створити умови й інфраструктуру, що дасть змогу людям брати на себе відповідальність за процес власного активного довголіття. Політика активного старіння приносить економічні вигоди за рахунок запобігання втрати цінного досвіду, накопиченого літніми людьми, їхньої мудрості, а також сприяє зміцненню людського потенціалу і структурної стійкості суспільства до довгострокових економічних і соціальних викликів.

Практичні кроки з удосконалення і розвитку політики стосовно осіб літнього віку мають бути сконцентровані за такими напрямками: сприяння зайнятості літніх працівників та подовження трудового періоду; створення умов для поліпшення здоров'я та активного довголіття; забезпечення соціальної інтеграції літніх осіб. Досягнення низки об'єктивних і суб'єктивних цілей у цих трьох сферах, власне і формує процес активного старіння. Незважаючи на те, що визначені напрями політики зазвичай переслідують специфічні конкретні цілі, вони повинні бути об'єднанні у глобальному підході, що торкатиметься усіх аспектів життя літніх людей.

Якщо у наймолодших та середніх групах літніх людей активне старіння нерозривно пов'язане з зайнятістю й значні зусилля концентруються на подовженні періоду економічної активності, то у старшому віці на перший план виходить необхідність активної участі у суспільній діяльності — волонтерській, громадській, політичній. З урахуванням цього, концепція активного старіння насамперед має на меті трансформувати спрямування політики щодо літніх людей від простого забезпечення їхніх потреб до розширення прав і можливостей. Для цього, зокрема, необхідна законодавча база, згідно з якою люди похилого віку могли б узяти на себе відповідальність за власну якість життя (оскільки вважається, що участь держави вкрай необхідна у справі забезпечення потреб вразливих осіб, як-от із особливо поганим станом здоров'я тощо, решті ж літніх більше потрібне надання відповідних можливостей).

На загальноєвропейському рівні також піднімається питання про те, що сучасна політика щодо людей похилого віку вже не відповідає вимогам часу. Дотепер недостатньо уваги приділялося участі та внеску літніх людей у процес розвитку своєї країни, отже існує потреба у розширенні їхньої участі у житті суспільства, подоланні вікової сегрегації та забезпеченні інтеграції літніх осіб у суспільство. Важко переоцінити значущість активності самих літніх у розбудові ефективної політики активного старіння.

У деяких країнах громадські та неурядові організації відіграють ключову роль у вирішенні проблем старіння, проте для України саме низький рівень суспільної активності населення є характерною проблемою уже тривалий час. Особливого значення за таких умов набувають інформаційні методи політики залучення громадян у життя суспільства (інформування населення про позитивний внесок літніх людей у розвиток країни та про позитивні аспекти старіння, залучення представників організацій літніх осіб до планування та створення відповідного інформаційного простору, інші методи інформаційної політики).

Комплексний характер концепції активного старіння виявляється зокрема в класифікації напрямів державної політики залежно від віку літніх. Так, із позицій широкого підходу до політики, інвестиції в процес активного старіння за періодом здійснення розподіляють на “ранні” та “пізні”. “Ранні” інвестиції здійснюються у період перебування особи у молодому та середньому віці й покликані забезпечити довготривалий вплив на її життя. Насамперед йдеться про освіту, яка впливає на соціальне становище особи, позицію на ринку праці та рівень доходу і, відповідно, на індивідуальну “траєкторію старіння”. “Пізні” інвестиції здійснюються вже в середньому і пенсійному віці та стосуються здоров’я, способу життя, соціальної інтеграції, навчання впродовж усього життя.

1.2.3. Громадське здоров’я як необхідна умова економічного зростання, сталого розвитку і відновлювального процесу в посткризовий період

Стан здоров’я населення України. За даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров’я (МОЗ) України, 2015 року в середньому на кожні 100 осіб у країні було зареєстровано 171 захворювання або травма, що значною мірою зумовлено поширенням низки чинників ризику хвороб: шкідливих звичок (тютюнопаління, вживання алкоголю і наркотиків), нерационального харчування, малорухомого способу життя, ризикованої поведінки і низького ступеня відповідальності за власне здоров’я. Якщо рівень захворюваності з початку 1990-х років майже не змінювався і практично утримувався на одному рівні, то динаміка поширеності хвороб яскраво ілюструє тенденцію до накопичення патології: за

1990—2015 рр. показник поширеності хвороб збільшився у півтора рази: від 110,5 тис. до 171,1 тис. випадків у розрахунку на 100 тис. осіб.

Стан здоров'я, показниками якого є захворюваність і поширеність хвороб серед дорослого населення (18 років і старше), визначає якісні характеристики робочої сили — здатність до праці та навчання й набуття нових навичок упродовж життя, спроможність сприйняття інноваційних технологій, захисту країни та напруженої діяльності з відновлення економіки, виконання репродуктивної функції тощо.

Аналіз захворюваності та поширеності хвороб за статтю виявляє досить суттєві відмінності — загальні показники для жінок багато років поспіль перевищують аналогічні для чоловіків (табл. 1.1). Це входить у певне протиріччя з тим, що рівень смертності українських чоловіків є вищим, аніж жінок. За статистикою, чоловіки хворіють рідше, а помирають раніше за жінок. Це можна пояснити тим, що вони рідше звертаються по медичну допомогу, а також більшим поширенням таких чинників ризику як тютюнопаління і зловживання алкоголем, та водночас меншою прихильністю до профілактики і лікування.

Таблиця 1.1

Захворюваність та поширеність хвороб серед дорослого населення

Хвороба	Чоловіки		Жінки	
	Поширеність	Захворюваність	Поширеність	Захворюваність
Всі хвороби	146 391,8	42 639,6	190 202,8	53 519,2
Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	2 789,5	1 412,4	3 021,9	1 909,4
Новоутворення	3 338,0	743,5	5 959,7	1 152,9
Розлади психіки та поведінки	6 046,2	380,2	2 826,8	225,4
Хвороби системи кровообігу	54 910,0	4 678,0	70 910,7	5 382,3
Хвороби органів дихання	20 233,5	14 221,7	22 489,1	16 035,3
Хвороби органів травлення	16 569,4	2 163,5	19 441,4	2 325,3
Травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин	5 280,5	4 861,2	3 046,6	2 856,1

Примітка: кількість зареєстрованих хвороб серед населення 18 років і старше, за статтю, розрахована на 100 тис. відповідного населення.

Джерело: за даними Центру медичної статистики МОЗ України.

У структурі поширеності захворювань в Україні у 2015 р., як і в попередні роки, перше місце (31 %) посідали хвороби системи кровообігу, друге — хвороби органів дихання (19,8 %), третє — хвороби органів травлення (9,9 %). У структурі захворюваності основний внесок (41 %) належав хворобам органів дихання; частки решти причин не досягають і десятої частини, серед них: хвороби системи кровообігу (7,5 %); травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин (7,1 %); хвороби сечостатевої системи (6,7 %).

Спостерігаються досить значна різниця поширеності та захворюваності населення працездатного віку в регіональному розрізі. Навіть із урахуванням того, що показники Луганської та Донецької областей не відображають реального становища, адже розраховані за обмеженими даними з контрольованих Україною територій, а найвищий показник Дніпропетровської (нині Січеславська) області в 2015 р. був результатом реєстрації звернень по медичну допомогу до закладів регіону не лише місцевих мешканців, а й внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців і постраждалих під час ведення бойових дій у зоні Антитерористичної операції (нині Операція об'єднаних сил, ООС), відмінності деяких регіонів порівняно з середньоукраїнським показником досить значні.

Самооцінка здоров'я. Об'єктивне оцінювання стану здоров'я, сформоване за результатами звернень по медичну допомогу до лікувально-профілактичних закладів, доцільно доповнювати суб'єктивною самооцінкою. Результати опитування осіб, які входять до складу 9,1 тис. домогосподарств, що взяли участь у вибіркового обстеженні умов їхнього життя, доповнюють наявну в органах державної статистики інформацію з питань охорони здоров'я. З метою дослідження доступності для населення послуг охорони здоров'я, ліків та медичних товарів, а також отримання інформації щодо самооцінки стану здоров'я та рівня захворюваності населення, Держстат України у жовтні 2015 р. провів чергове опитування (без урахування домогосподарств, які проживають на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини зони проведення ООС). За результатами дослідження, стан здоров'я як “добрий” оцінила кожна друга особа. Серед населення у працездатному віці “добрим” назвали стан здоров'я 61 % чоловіків та 54 % жінок, а серед старше від працездатного — лише 11 % чоловіків і 7 % жінок. “Поганим” стан власного здоров'я назвала кожна десята особа. Найбільша частка населення, яке погано себе почувало, спостерігалася серед осіб непрацездатного віку: так оцінили стан свого здоров'я кожен четвертий чоловік і практично кожна третя жінка.

Для порівняння: у країнах ЄС оцінили стан свого здоров'я як “добрий” 67 % осіб у віці 18 років і старше, 23 % повідомили, що мають задовільний стан здоров'я, а десята частина оцінила його як “поганий”. В

Україні таких осіб 43, 45 та 12 % відповідно. Найбільші частки зазначеної категорії осіб, які оцінили стан свого здоров'я як “добрий”, — у Швеції, Нідерландах, на Кіпрі, у Бельгії, на Мальті, у Греції, Іспанії, Люксембурзі та Данії (80—72 %). Найбільша частина, що оцінила його як “поганий”, — у Португалії, Литві, Латвії, Естонії, Угорщині та Польщі (19—14 %).

Порівняльний аналіз показників поширеності та захворюваності міського і сільського населення України виявив нижчий їх рівень у селі (за більшістю класів хвороб), що свідчить не про кращий стан здоров'я сільських жителів, а про нижчу доступність медичної допомоги у сільській місцевості. Це ілюструє відмінність за показниками забезпеченості лікарями населення сільських адміністративних районів: якщо для населення України в цілому він досягав у 2015 р. 37,95 на 10 тис. всього населення, то для сільських мешканців — лише 25,53 на 10 тис. населення сільських адміністративних районів. В деяких регіонах різниця між цими показниками навіть перевищує два рази.

Відповідно, і самооцінка стану здоров'я відрізняється залежно від того, проживають респонденти у сільській місцевості чи у містах. Так, порівняння суб'єктивних оцінок стану здоров'я міського та сільського населення засвідчило, що серед останніх частка осіб, які почували себе добре, практично в усіх статево-вікових групах незначно, але вища. Це може бути пов'язано з істотно меншим негативним впливом несприятливих екологічних, техногенних чинників і психоемоційних перевантажень, притаманних способу життя мешканців сучасних міст, особливо мегаполісів, з одного боку, та з більш поблажливим ставленням до самопочуття у селян з елементами фаталізму у сприйнятті погіршення здоров'я з віком.

Понад три чверті опитаних осіб повідомили, що у 2015 р. хворіли. Найменше таких осіб (64 %) серед чоловіків віком 18—29 років. Найвищий рівень захворюваності спостерігався серед дітей віком 3—6 років (91 %) та серед чоловіків і жінок непрацездатного віку — відповідно 88 та 94 %. У всіх статево-вікових групах захворюваність міського населення була вищою, ніж сільського.

Серед осіб, які перенесли захворювання, майже половина вказала на негативні їх тривалі наслідки: зокрема, 14 % осіб відчували вплив на повсякденну працездатність, 34 % — на життєву активність (можливість займатися фізичною працею, відвідувати культурні заклади, вести активний спосіб життя). За даними опитування, негативний вплив перенесених захворювань на повсякденну працездатність більше поширений серед сільського населення порівняно з міським.

36 % опитаних осіб мали хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям. Найпоширенішими були серцеві захворювання, зокрема гіперто-

ня — про наявність їх повідомили відповідно 42 та 27 % осіб, які мають хронічні захворювання. З тих, які мають проблеми зі здоров'ям, 14 % хворіють на артроз або артрит (зокрема ревматоїдний), 12 % — на остеохондроз, 8 % мають хронічний гепатит, жовчокам'яну хворобу, холецистит, холангіт, цироз печінки, по 6 % мають захворювання з груп хронічного бронхіту, емфіземи легенів та виразку шлунку або дванадцятипалої кишки. Серед мешканців міст, які мають хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям, поширеніший, порівняно із сільським населенням, остеохондроз, хвороби печінки, діабет, алергія (за винятком алергічної астми).

Респонденти різної статі повідомляють про дещо різний розподіл проблем зі здоров'ям. Так, серед чоловіків віком 30—59 років, які повідомили, що мають хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям, чверть страждає на гіпертонію, 18 % мають серцеві захворювання, 12 % — остеохондроз, 11 % хворіють на артроз, артрит (зокрема ревматоїдний), десята частина має виразку шлунку або дванадцятипалої кишки, 9 % — хронічний гепатит, жовчокам'яну хворобу, холецистит, холангіт, цироз печінки, по 8 % хворіють на хронічний бронхіт, емфізему легенів і мають хронічну травму чи інші наслідки дії зовнішніх причин. Серед жінок віком 30—57 років, які повідомили, що мають хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям, третина потерпає від гіпертонії, 16 % мають серцеві захворювання, 13 хворіють на остеохондроз, по 10 страждають від мігрені або частого головного болю та мають хвороби печінки, 9 % мають артроз, артрит (зокрема ревматоїдний), по 6 % хворі на хронічний бронхіт або на алергію (за винятком алергічної астми).

Українці частіше вказують на наявність хронічних недуг. Зокрема, у країнах ЄС третина осіб у віці 16 років і старше мали хронічні захворювання або проблеми зі здоров'ям. В Україні про це повідомили 42 % осіб цієї вікової категорії. Для порівняння: найбільшою кількістю таких осіб була у Фінляндії та Естонії (по 46 %), Латвії (41) та Португалії (40), а найменша — у Румунії (19) та Болгарії (21 %).

Значний вплив на стан громадського здоров'я має доступність медичної допомоги. Ситуація значно погіршилась порівняно з минулим роком. Так, зросло значення фінансового чинника обмеження доступу. Основною причиною недоступності певних видів медичної допомоги переважна більшість домогосподарств, як і в опитуванні 2014 р., вказала занадто високу вартість ліків, медичних товарів, послуг охорони здоров'я. По 32 % домогосподарств із груп домогосподарств першого дециля та домогосподарств, середньодушові еквівалентні загальні доходи яких у місяць нижчі від прожиткового мінімуму, за потреби не змогли отримати ліки, медичні товари та послуги, а серед домогосподарств десятого дециля (найбільш забезпечених) таких була лише п'ята частина (що також досить велика частка!).

У 24 % загальної кількості домогосподарств (у 2014 р. — 16 %) були особи, які повідомили про випадки неможливості придбання необхідних, але занадто дорогих ліків. Залишаються проблеми з доступністю послуг лікарів. У 52 % домогосподарств, у яких хто-небудь із членів за потреби не отримав медичну допомогу (15 % усіх домогосподарств), хворі не мали можливості відвідати лікаря (у сільській місцевості таких домогосподарств було 58 %!). У 79 % таких випадків опитувані пояснили це високою вартістю послуг, у 13 % — відсутністю медичного спеціаліста потрібного профілю (у сільській місцевості — чверть) та 8 % — занадто довгою чергою.

Переважає більшість домогосподарств (94—99 %), які за потреби у медичному обстеженні, придбанні медичного приладдя, отриманні лікувальних процедур, у відвідуванні стоматолога та протезуванні змушені були відмовитися від цих видів медичної допомоги, зазначили причиною відмови їхню високу вартість.

Серед домогосподарств, члени яких потребували, але не отримали медичної допомоги, вдвічі частіше, ніж минулого року (у 2015 р. — 45 %; у 2014 р. — 22 %) повідомили про випадки недоступності для хворих членів родини необхідного лікування у стаціонарних установах. Така ситуація склалася у 13 % домогосподарств країни (у 2014 р. — 4 %). Майже усі такі домогосподарства (97 %) вказали, що вимушена відмова від належного лікування викликана надто високою його вартістю. При цьому серед осіб, які перебували на стаціонарному лікуванні, абсолютна більшість (93 %) змушена була брати з собою до лікарні медикаменти, 80 % — їжу, 65 % — постільну білизну. Лише 4 % опитаних не брали нічого з перерахованого.

Тенденції смертності й тривалості життя. Середня очікувана тривалість життя є найважливішим індикатором стану здоров'я та соціального благополуччя нації, а також показником результативності соціально-економічної політики. Упродовж 1991—2015 рр. мали місце коливання рівня смертності населення України та, відповідно, змінювалася середня тривалість життя. З 2008 року смертність поступово стала зменшуватись, у 2011—2013 рр. рівень смертності залишався практично на однаковому рівні, майже незмінною була і тривалість життя.

Нині Держстат України збирає статистичні дані і розраховує показники, не маючи відомостей щодо тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополь, а також зони проведення ООС, тому змушений обчислювати величину середньої тривалості життя за двома варіантами. За першим 2015 року величина середньої тривалості життя становила для обох статей 72,41 року (жінки 77,14, чоловіки 67,44). За другим, тобто коли у вхідній інформації не враховані показники Донецької та Луганської областей, від-

повідні показники виявились дещо нижчими: 71,38 року для обох статей (жінки 76,25, чоловіки 66,37). До оцінки останніх даних щодо смертності потрібно ставитися з урахуванням ймовірності їх недостовірності через низку причин. Адже статистика оперує лише отриманими даними, що є неповними, тобто можна стверджувати, що існує недооблік реальної кількості смертей. Водночас бракує адекватної інформації стосовно чисельності населення, причому це стосується і країни в цілому, і її регіонів, що впливає на розрахунки відносних показників. Проблема зумовлена як значним часом, який минув від останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 р., так і пов'язаними з сучасною складною політичною та соціально-економічною ситуацією процесами переміщення населення всередині країни і за її межами, що позначається на зміні чисельності мешканців тих або інших адміністративних територій. Упродовж останнього часу відмінність у величині цього показника у міських поселеннях і сільській місцевості коливається у межах 2—2,5 років.

Як і раніше, високим залишається розрив у тривалості життя між жінками й чоловіками — майже 10 років (проти 5—6 років у розвинутих європейських країнах).

Динаміка рівня смертності й кількості смертей. У 2015 р., за даними Державної служби статистики України (Держстату України), рівень смертності становив до 14,9 на 1 тис. населення (2014 р. — 14,7; 2013 р. — 14,6). При тому, що показник загальної смертності 2015 року дещо виріс, кількість смертей порівняно з попереднім роком зменшилась майже на 6 %. За абсолютною кількістю смертей 2015 року, як і у попередні, лідирували хвороби системи кровообігу (табл. 1.2). Серед головних причин смертності населення чільне місце посідають серцево-судинні захворювання (68 %), новоутворення (13,4) та зовнішні причини смерті (5,8%). Основний масив смертей (87,6 %) формують хронічні неінфекційні захворювання: хвороби системи кровообігу, онкологічні захворювання та хвороби органів травлення.

Статева диспропорція. Смертність українських чоловіків є вищою, ніж жінок (15,7 проти 14,2 на 1 тис. населення), особливо значна статева диспропорція спостерігається за рівнями смертності внаслідок зовнішніх причин (у 4,5 рази вищий показник чоловіків), інфекційної патології та хвороб органів дихання (табл. 1.3).

За показником середньої очікуваної тривалості життя Україна відстає від країн ЄС у середньому на 9,5 років, більшою мірою це стосується чоловіків. Основна причина відмінності у тривалості життя — висока передчасна смертність, а більшість передчасних смертей відбувається у працездатному віці. Відповідно, найбільші можливості подовження середньої тривалості життя, передусім для чоловіків, існують саме в цьому віковому інтервалі. Вражає відмінність у рівнях втра

Таблиця 1.2

Кількість померлих в Україні за основними причинами смерті, тис. осіб

Рік	Всього	Причина					
		хвороби системи кровообігу	новоутворення	зовнішні причини	хвороби органів травлення	хвороби органів дихання	деякі інфекційні та паразитарні хвороби
2005	782,0	488,8	91,8	70,0	31,7	28,0	17,2
2006	758,1	480,8	90,4	64,6	30,2	24,7	16,3
2007	762,9	480,6	90,0	66,0	33,6	25,1	16,8
2008	754,5	480,1	89,0	61,4	35,2	23,3	17,3
2009	706,7	460,6	88,6	48,9	30,1	21,1	15,1
2010	698,2	465,1	88,8	44,0	26,8	19,5	14,6
2011	664,6	440,3	89,0	42,4	25,2	17,9	14,1
2012	663,1	436,4	92,9	41,7	27,7	17,1	13,9
2013	662,4	440,4	92,3	40,3	28,0	16,5	12,9
2014	632,3	425,6	83,9	40,1	25,2	14,8	11,0
2015	594,8	404,6	79,5	34,6	22,8	14,0	9,9
% зменшення (2013 / 2014)	4,5	3,4	9,1	0,5	10,0	10,3	14,7
% зменшення (2014 / 2015)	5,9	4,9	5,2	13,7	9,5	5,4	10,0

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополь та частини зони проведення ООС.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

унаслідок смертей у працездатному віці від окремих неінфекційних хвороб, зокрема, від інсульту в зрілій віковій групі (45—59 років) порівняно з економічно розвинутими країнами. Показник смертності українців від цієї патології майже у вісім разів вищий, ніж у їхніх шведських однолітків (рис. 1.6). Смертність українок у віці 45—59 років від раку шийки матки є майже у п'ять разів вищою, ніж у Швеції.

Таблиця 1.3

Смертність за причинами і статтю, Україна, 2015 р., на 100 тис. населення

Причини смерті	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Статеве співвідношення рівнів смертності (чоловіки / жінки), разів
Всі причини	1487,07	1569,22	1415,73	1,1
Інфекційні і паразитарні хвороби	24,63	38,8	12,32	3,1
Новоутворення	199,84	241,0	164,12	1,5
Хвороби нервової системи	12,35	15,46	9,5	1,6
Хвороби органів кровообігу	1009,46	941,2	1068,75	0,9
Хвороби органів дихання	35,25	53,96	19,01	2,8
Хвороби органів травлення	55,83	73,89	40,14	1,8
Зовнішні причини	86,33	147,58	33,14	4,5

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополь та частини зони проведення ООС.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

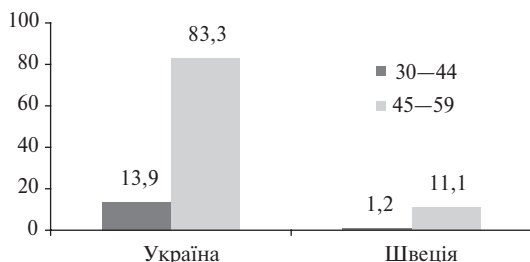

Рис. 1.6. Смертність від цереброваскулярних хвороб (інсультів) в Україні та Швеції

Примітка: кількість на 100 тис. осіб віком 30—44 та 45—59 років, обидві статі.

Джерело: European detailed mortality database (DMDB), Updated: July 2016.

Смертність сільського населення. Тенденція до переважання смертності сільського населення зберігається (показник становить 18,04 проти 13,2 на 1 тис. населення для міського, для всього населення — 14,87 на

1 тис. населення). За даними Державної служби статистики України, всього у 2015 р. з життя пішло майже 240 тис. жителів сільської місцевості (236 047 осіб), з них 123 185 жінок та 112 862 чоловіків. У країні спостерігається диференціація смертності залежно від місця проживання. Загальні показники смертності у сільській місцевості упродовж останніх років залишалися відчутно вищими, ніж у міських поселеннях як для обох статей, так і для кожної окремо. Потрібно усвідомити, що на цю величину істотно впливає те, що у сільській місцевості проживає більша частка населення старшого віку, яка, природно, детермінує вищий рівень смертності порівняно з відносно молодшою популяцією у містах. Для уникнення впливу вікової структури і адекватного порівняння смертності на різних територіях здійснюється стандартизація показників за європейським стандартом, але і за цією методикою спостерігається перевищення для села приблизно на 10—15 %. Одночасно стандартизований показник загальної смертності для українського сільського населення є приблизно двічі вищим за такий для жителів країн ЄС.

В Україні між містом і селом існують відмінності в рівнях смертності унаслідок кількох причин. Наприклад, показники смертності від туберкульозу серед сільського населення вищі, натомість у міських поселеннях частіше реєструються смерті, зумовлені СНІД. Смертність дітей до року у сільській місцевості також переважає таку у містах. Смертність сільських чоловіків унаслідок неприродних причин (травми, отруєння, нещасні випадки) традиційно вища, ніж їхніх міських однолітків, найсуттєвішим є переважання самогубств.

Зберігаються певні відмінності у структурі смертності за причинами. Як і в країні в цілому, основна частина смертей зумовлена хворобами системи кровообігу — близько 70 %. Однак у селі реєструється нижча частка смертей унаслідок новоутворень (що може не відображати реальної картини, а свідчити про менше виявлення онкологічної патології у сільській місцевості та рутинну практику визначення серцево-судинної причини смерті, особливо у похилому віці й настанні смерті поза медичним закладом). У 2015 р. 10,5 % всіх смертей сільських мешканців спричинено новоутвореннями, серед міських відсоток їх дещо вищий — 15,3 %. Відносно більша частка смертей селян, викликаних хворобами органів дихання, дещо менш виражена різниця за класом зовнішніх причин.

2015 року понад 14 тис. (14 029, у 2013 р. — 15 425) смертельних випадків серед селян були зумовлені зовнішніми причинами, більшості з яких можна було уникнути. Майже 4 тис. селян (3676 осіб) померли в результаті самогубства. 2013 року, для порівняння, було зареєстровано 4157 таких випадків. Самогубства у сільській місцевості (як і у містах) — найголовніша причина серед усіх нещасних випадків, отруєнь або травм, що зумовлює більше чверті всіх неприродних причин. Це більше, ніж помер-

ло від туберкульозу (1799) або загинуло внаслідок ДТП (1993). Остання причина — друга за значущістю серед усіх зовнішніх причин, її частка становила у 2015 р. майже 14 % смертей за цим класом.

Ще одна вагома причина, смертей унаслідок якої можна було уникнути, — випадкові отруєння та дія алкоголю. Саме вони спричинили смерть 1376 сільських мешканців (з них 1155 чоловіків). Алкогольні отруєння (тобто навмисне вживання алкоголю в небезпечних для життя обсягах або алкогольних сурогатів) забрали життя кожного десятого з померлих від зовнішніх причин. Досить значна частина (9 %) неприродних смертей — це ушкодження з невизначеним наміром, що свідчить про брак чи неповноту інформації щодо обставин настання смерті жителів сільської місцевості. Практично така ж частка селян загинула в результаті транспортних нещасних випадків (1993 осіб, з них 1293 чоловіки). Причиною смерті ще понад тисячі селян (1048) виявилось утоплення. 724 особи пішли з життя в результаті нещасних випадків, спричинених дією диму, вогню та полум'я.

Майже кожен третій (27,4 %) сільський житель у 2015 р. пішов з життя передчасно, до досягнення 65-річного віку. Вагому роль у формуванні надвисокої передчасної смертності сільського населення відіграють поведінкові чинники ризику, такі як нездорове харчування, тютюнопаління та зловживання алкоголем, вживання психоактивних речовин тощо. Ці чинники сприяють зростанню числа передчасних смертей від зовнішніх причин (алкогольні отруєння, самогубства, убивства, смерть у ДТП, утоплення, травми у стані алкогольного сп'яніння), а також від низки хронічних неінфекційних захворювань (серцево-судинних, раку легенів, цирозу печінки). Ранні смерті у працездатному віці частіше спостерігаються серед чоловіків — частка тих, які не дожили до 65 років, була ще вищою і досягла 41,5 % усіх смертних випадків.

Смертність немовлят і дітей до 5 років. Рівень дитячої смертності є загально визначним інтегральним показником громадського здоров'я і соціально-економічного розвитку держави, що характеризує рівень добробуту, освіти і культури населення, екологічну ситуацію, якість життя населення, безпеку життєдіяльності в цілому та праці зокрема, справедливість розподілу соціальних і матеріальних благ у суспільстві, ефективність профілактики, рівень доступності та якості медичної допомоги, справедливість у забезпеченні державними медико-соціальними послугами тощо.

Починаючи з 2008 року динаміка показників дитячої смертності демонструє неухильну тенденцію до зниження (рис. 1.7). За даними статистики, у 2015 р. продовжувалось зменшення показника смертності немовлят. Однак треба пам'ятати, що дані з Донецької та Луганської областей є неповними, тоді як саме Донеччина є одним із регіонів із найвищим рівнем смертності дітей до року.

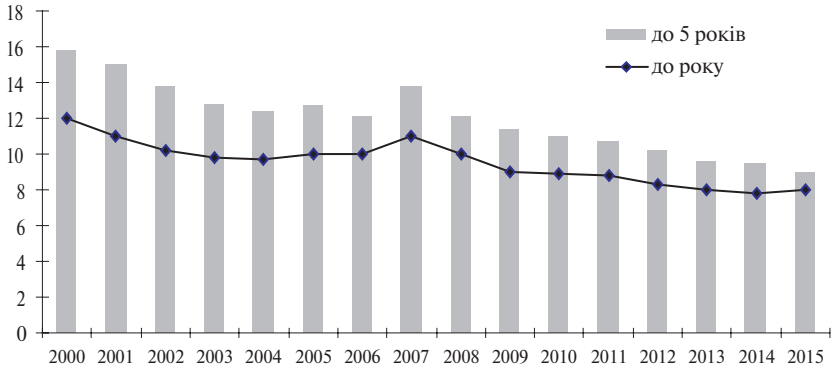

Рис. 1.7. Динаміка смертності дітей у віці до 1 року та до 5 років (на 1000 народжених живими)

Примітка: з 1 січня 2007 р. Україна перейшла на нові стандарти щодо визначення критеріїв перинатального періоду та живонароджуваності і мертвонароджуваності.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 1.4

Смертність населення України від ушкодження внаслідок дій, передбачених законом, та воєнних операцій, 2015 р.

Ушкодження внаслідок дій, передбачених законом, та воєнних операцій	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Абсолютне число	1562	1386	176
На 100 тис. населення	3,04	6,37	0,15

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополь та частини зони проведення ООС.

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

У статистиці смертей останніх років з'явилась нова позиція — ушкодження внаслідок воєнних дій (табл. 1.4). Упродовж 2015 р. було зафіксовано 1562 смерті в результаті дій, передбачених законом, та воєнних операцій. Більшість загиблих — чоловіки (1386 осіб). Цілком ймовірно, що реальний масштаб втрат може бути більшим через недооблік таких смертей.

Можна передбачати, що одночасно зі збереженням основних проблем смертності в Україні (високої передчасної смертності та відносно меншої порівняно з розвинутими країнами тривалості життя, чоловічої надсмертності у працездатному віці, значної частки смертності, якій

можна запобігти) актуальною є загроза подальшого зростання смертності та скорочення тривалості життя, зумовленого як прямими втратами життів унаслідок ведення бойових дій, так і опосередкованими. Серед останніх — смерті, пов'язані з тривалим стресом, браком необхідних медикаментів і погіршенням функціонування системи медичної допомоги, погіршенням санітарно-епідеміологічного становища, низької якості харчування (або його обмеженості) та умов проживання тощо. Особливо небезпечним становище зі смертністю може стати на територіях проведення ООС та у постконфліктних районах, насамперед за рахунок імовірного зростання числа смертей від екзогенних причин (травм, отруень, нещасних випадків та унаслідок інфекційної патології, зокрема від соціально небезпечних захворювань, таких як туберкульоз і ВІЛ/СНІД).

Для мінімізації негативного впливу соціального конфлікту на громадське здоров'я має відбутися перехід від політики сьогоденного реагування на невідкладні ситуації до всеохопної довгострокової стратегії попередження втрат життя і здоров'я (звичайно, одночасно з виходом із кризи і відновленням економіки та соціальної сфери). Здоров'я є життєво важливим елементом відновлювального процесу: з хворим малопродуктивним населенням як відновлення, так і подальший розвиток країни стає проблематичним. Тому ефективне функціонування системи охорони громадського здоров'я є не менш важливим, ніж військовий або економічний, чинником забезпечення національної безпеки.

1.2.4. Особливості функціонування сім'ї в умовах економічної кризи та нестабільності, її значення для розвитку людського потенціалу в кризовий період

Сучасна специфіка розвитку сім'ї в Україні обумовлена поєднанням національних традицій, “трансформованих” радянськими типом модернізації, постіндустріальною трансформацією інститутів шлюбу і сім'ї та впливу сучасних умов життєдіяльності населення. Як і в інших країнах Європи, відбуваються складні й неоднозначні трансформації моделі шлюбу і сім'ї. Сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя — підвищення віку вступу до шлюбу і дітонародження, плюралізація форм шлюбних стосунків і форм сімейних об'єднань — спостерігається і в нашій країні, однак міжнародні порівняння свідчать, що українці раніше і частіше реєструють шлюб і народжують дітей у традиційному шлюбі, ніж населення більшості країн Європи. Сім'я посідає найважливіше місце у системі цінностей населення. Але вже багато десятиліть Україна належить до групи країн із найвищим рівнем розлучуваності населення і, попри певне підвищення рівня народжуваності, більшість українських сімей залишається одностатевими. В Україні, як і в інших країнах Європи, набули поши-

рення однобатьківські й реструктуровані сім'ї: частка однобатьківських сімей серед сімей із дітьми становить біля 20 % (за даними Обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД) Державної служби статистики України у 2013 р. — 20,5 %, 2014 — 21,9, 2015 — 20,0 %); реструктурованих сімей — приблизно 10 %. Умови виховання дітей у цих сім'ях є специфічними, мають численні проблеми і ризики, які в умовах сучасної України значно загострюються через бідність населення, не вирішеність багатьох соціально-економічних проблем.

Гострішою проблемою є асоціальна поведінка частини населення у сім'ях різних типів через алкоголізм, наркоманію, невиконання обов'язків щодо утримання і виховання дітей, догляду за старими і немічними членами сім'ї, що стало причиною появи проблеми соціального сирітства та бездоглядності літніх осіб. Так, за даними європейського опитування учнів, більше третини підлітків (35,4 %) зазначили, що у їхній сім'ї є особи, які зловживають алкоголем, і через це третина з цієї групи підлітків (34,1 %) мали проблеми у власному житті.

Сучасне українське суспільство перебуває на складному етапі соціально-економічної трансформації, що почався з “вибухового характеру зміни інституціональних засад радянського суспільства” (Є. Головаха) з набуттям незалежності, з подальшим поступовим створенням нової інституційної системи, яке відбувалось болісно і непослідовно. Трансформація низки суспільних інститутів, які забезпечують формування людського потенціалу (інститути освіти, ринок праці тощо), призвела до їх часткової дезорганізації, і в цих умовах зросло значення сім'ї як важливого елементу системи інститутів людського розвитку. Сім'я стає своєрідним компенсатором, що частково “заповнює” прогалини у інституціональному забезпеченні розвитку людського потенціалу. В умовах безробіття, низької оплати праці розширюється і набуває нової якості виробнича функція сім'ї: дрібне товарне виробництво на засадах сімейної кооперації, сімейний бізнес стають важливим джерелом коштів і матеріальних ресурсів для життєдіяльності населення. Недоліки в роботі системи дошкільного виховання (в першу чергу нестача місць) також компенсує сімейна кооперація і взаємодопомога у вихованні дітей.

Події останніх років: анексія частини території країни, воєнні дії на сході, розрив економічного співробітництва з Росією, — загострили всі проблеми країни, призвели до соціально-економічної нестабільності, ускладнили ще не завершену трансформацію суспільних інститутів, хоча і прискорили її. Різке зниження життєвого рівня населення, вимушена міграція значної кількості людей, людські втрати через бойові дії, значні витрати на оборону країни — все це стало викликом для країни та її населення. Збройний конфлікт на Донбасі та соціально-економічна нестабільність є тяжким випробуванням для української сім'ї: значно погіршу-

ється шлюбно-сімейна ситуація, зростає кількість дітей-сиріт і самотніх людей похилого віку, яким потрібна допомога держави.

Загибель чоловіків найпродуктивнішого віку створює певний дисбаланс статево-вікової структури, що погіршує ситуацію на шлюбному ринку, збільшує кількість удів та однопатьківських сімей. Вимушена міграція як в інші регіони нашої країни, так і за її межі послаблює шлюбно-сімейні зв'язки у певній частини населення (за даними досліджень Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України⁴⁸, 27 % ВПО залишили у зоні бойових дій свого чоловіка / дружину; більше половини (68 %) залишили інших близьких родичів). Зросла кількість сімей, які перебувають у складній життєвій ситуації, зокрема сімей, які постраждали від збройного конфлікту і окупації частини території України, також зросла чисельність дітей-сиріт і напівсиріт. Це є причиною збільшення у 2014—2015 рр. чисельності дітей, які мешкають у державних інституційних закладах (дитячих будинках системи Міністерства освіти і науки (МОН) України та будинках дитини МОЗ України); отже певна частина батьків не має можливості утримувати дітей. Складність психологічної адаптації військових, які повертаються до своїх сімей після демобілізації, часто погіршує подружні стосунки, сприяє зростанню сімейного насильства тощо.

Водночас, сім'я як найбільш сталий традиційний інститут суспільства відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення саме у цей складний період. В умовах війни й економічних труднощів сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю і матеріальними ресурсами між членами сім'ї допомагає налагодити життєдіяльність, а іноді і просто вижити. У період погіршення умов розвитку населення і зниження його матеріального добробуту спрацьовує перевірений багатолітнім досвідом сімейний механізм виживання і збереження людського життя, посилюється захисна функція сім'ї. Це “посилює тяжіння” населення до сімейних об'єднань, тому в останні роки шлюбно-сімейні процеси виявили сталість і “запас міцності”:

- у 2014 і 2015 рр. у всіх областях України, окрім Донецької і Луганської, де тривають бойові дії, а також Тернопільської у 2015 р., збільшилась кількість зареєстрованих шлюбів. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів на 1 тис. населення) дорівнював, ‰: 2013 р. — 6,7; 2014 — 6,9; 2015 — 7,0;
- простежується тенденція до зменшення кількості розлучень: 2014 року їх кількість зменшилась у всіх областях, 2015 р. — у 11 областях і м. Київ. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1 тис. населення) становив, ‰: 2013 р. — 3,63; 2014 — 3,05; 2015 — 3,03;

⁴⁸ Дослідження виконано восени 2014 р.

- відповідно покращилось співвідношення кількості зареєстрованих шлюбів і розлучень (коефіцієнт несталості шлюбу): одне розлучення припадає на кількість шлюбів: 2013 р. — 1,84; 2014 — 2,26; 2015 — 2,31.

Отже, в сучасних складних умовах деформації і “перенапруги” багатьох суспільних інститутів зростає значення інституту сім’ї для забезпечення здатності соціуму до розвитку, зокрема для розвитку людського потенціалу. Однак існує гостра потреба в державній політиці щодо підтримки цього інституту, в першу чергу щодо створення інституційного середовища, “комфортного” для сім’ї, для виконання всіх її функцій. Необхідно формування у суспільній свідомості суспільних та особистих цінностей, орієнтованих на міцну, гармонійну сім’ю, відповідальне ставлення до всіх членів родини, підвищення престижу сім’ї, шлюбу та батьківства. Однак багато проблем української сім’ї має “економічне підґрунтя”, і без покращення економічної ситуації, поліпшення економічного забезпечення відтворення людського потенціалу, їх вирішити вкрай складно.

1.2.5. Міграційні процеси в Україні в контексті активізації людського потенціалу

Основними тенденціями міграцій населення в Україні на сучасному етапі є: значні масштаби зовнішньої трудової міграції, деяке збільшення чисельності її учасників в останні роки; посилення тенденції переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму; поява нового для України виду міграційних переміщень — руху ВПО, виникнення проблем, пов’язаних із їх облаштуванням та адаптацією в нових місцях проживання; скорочення обсягів прибуття населення в Україну — як зворотної міграції українських громадян, так і імміграції іноземців; низький рівень інтеграції громадян інших країн, які проживають в Україні.

Наявна міграційна ситуація, з одного боку, є наслідком довготривалих тенденцій розвитку міграційних процесів, а, з іншого боку, на неї вплинули події 2014—2016 рр., пов’язані з анексією АР Крим та воєнними діями на Донбасі. До початку 2014 р. саме трудові міграційні потоки були наймасштабнішими серед усіх міграційних потоків в Україні. Нині міграції, пов’язані з подіями на Донбасі (та, частково, в Криму) досягли обсягів, зіставних, а можливо навіть більших за обсяги зовнішньої трудової міграції. Разом із тим, події на Сході України вплинули і на перебіг зовнішньої трудової міграції.

Динаміка міграції населення до 2014 р. Міграційні процеси в Україні у перші роки незалежності характеризувалися додатним міграційним

сальдо через низку причин, серед яких — зростання репатріації українців і представників народів, депортованих за національною ознакою, збільшення припливу громадян із конфліктних територій колишніх республік СРСР, поява біженців із регіонів збройних конфліктів, що виникали як на теренах СРСР, так і в країнах Азії та Африки. У 1992 р. міграційне сальдо досягло свого максимального значення за весь період незалежності України і сягнуло позначки у 288,1 тис. осіб (рис. 1.8). У цей період найбільший міграційний обмін відбувався з Російською Федерацією. Значні міграційні потоки спостерігалися також між Україною та Казахстаном, Молдовою, Узбекистаном і Білоруссю. Крім того, скоротилася еміграція з України до країн “старого” зарубіжжя. Щорічний міграційний оборот України на межі 1980—1990-х років складав 3—3,5 млн осіб.

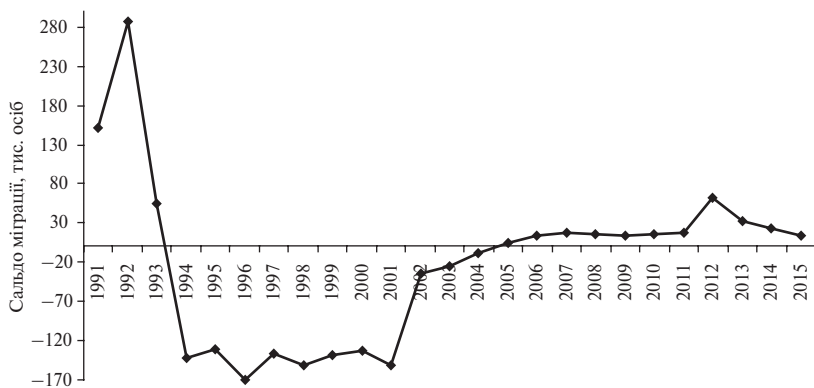

Рис. 1.8. Динаміка сальдо міграції населення України у 1991—2015 рр.

Джерело: за даними Державної служби статистики України⁴⁹.

Наступні десять років (1994—2004 рр.) характеризуються значним впливом населення з України. Унаслідок економічної кризи, вичерпання потенціалу репатріації та стабілізації ситуації в основних країнах-донорах відбувається різке падіння чисельності імміграційних потоків із колишніх республік СРСР, а також зростання еміграції з України. Тому 1994 року міграційне сальдо в Україні сягнуло від’ємної позначки, а 1996 досягло свого максимального від’ємного значення (–169,2 тис. осіб). Протягом 1994—1998 рр. переважна більшість емігрантів із України виїхала до РФ і Україна втратила на цьому напрямі 636 тис. осіб. Також у

⁴⁹ Тут і далі у цьому підрозділі дані за 2014—2015 рр. наведено без урахування тимчасово окупованих АР Крим і м. Севастополь. Крім того, дані щодо Донецької та Луганської областей неповні і можуть бути уточнені.

1994 р. рівень еміграції до країн “старого” зарубіжжя сягнув найвищої позначки від здобуття незалежності (–58,7 тис. осіб). Додатне міграційне сальдо зберігалося з Грузією, Азербайджаном, Таджикистаном, тривала репатріація кримських татар.

На початку 2000-х років обсяги міграційних втрат населення України різко скоротилися, а у 2005 р. відбувся перехід до додатного міграційного балансу (+4,6 тис. осіб). Ця тенденція була закріплена у 2006–2011 рр., коли сальдо міграцій складало від +13,5 до +17,1 тис. осіб. Поліпшення ситуації відбулося за рахунок зменшення вибуття населення за межі України та стабілізації прибуття. За 2001–2011 рр. кількість вибулих за кордон скоротилася ушестеро, а кількість прибулих в Україну за цей же період зменшилася лише у 1,4 раза. У 2012 р. обсяги зареєстрованого прибуття різко збільшилися, що призвело до майже чотирикратного зростання сальдо міграції — до +61,8 тис. осіб. Це сталося унаслідок того, що завдяки ухваленню нової редакції Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства”⁵⁰ було спрощено процедури реєстрації іноземців, які прибули в Україну раніше. Загалом відомості про зареєстровану або т. зв. стаціонарну міграцію відображають рік реєстрації / зняття з реєстрації за місцем проживання, а не рік фактичного прибуття / вибуття.

Серед прибулих поступово зменшується частка громадян України: з 59,5 % у 2002 р. до 39,2 % у 2011 р. У 2012 р. унаслідок вищезгаданих змін порядку реєстрації іноземців відбулося різке зменшення цього показника — до 14,7 % або майже у 2,7 раза порівняно з попереднім роком. Водночас, частка громадян України серед вибулих є значно вищою, ніж серед прибулих — у минулому десятилітті вона становила близько 90 %, в останні роки — 40–50%. Тому навіть в умовах додатного сальдо за даними про зареєстровані випадки прибуття / вибуття, Україна продовжує втрачати своїх громадян (рис. 1.9). Так, якщо сальдо міграцій усього населення за даними поточного обліку є додатним починаючи з 2005 р., то номінально додатний міграційний баланс громадян України спостерігався лише у 2011–2012 рр., однак і в ці роки кількісна перевага прибулих громадян України над вибулими була чисто символічною.

Міграційна мобільність населення України протягом 2002–2008 рр. складала в середньому 32,4 ‰. Надалі цей показник дещо зменшився унаслідок економічної кризи і протягом 2009–2013 рр. становив 29,2 ‰. Крім того, у порівнянні з першими роками незалежності скоротився щорічний міграційний оборот України, який у 2013 р. становив лише 1,3 млн осіб. Основна частина міграційних перемішень (93,5 %) припадала на

⁵⁰ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

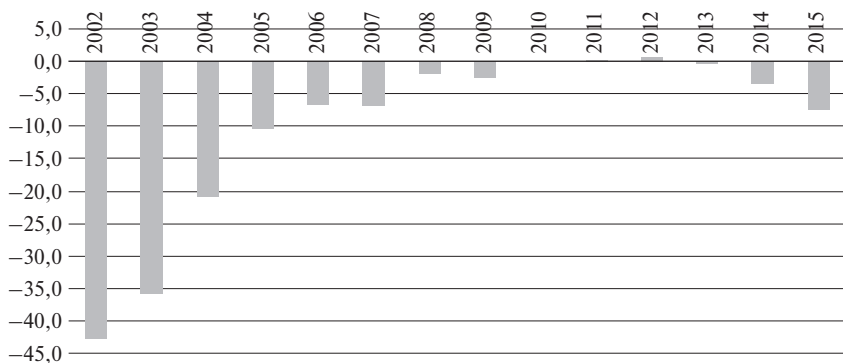

Рис. 1.9. Сальдо міграцій громадян України у 2002—2015 рр., тис. осіб

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

внутрішньодержавну міграцію, зокрема 54,3 % — на внутрішньорегіональну та 39,1 % — на міжрегіональну. Серед потоків внутрішньодержавної міграції наймасовішим був обмін населенням між міськими поселеннями, крім того, спостерігався доволі значний виїзд із сільської місцевості до міст, міграційні потоки місто — село і село — село були невеликими за обсягом.

Тенденціями формування міграційних потоків на початку XXI ст. стало збільшення частки осіб працездатного віку серед мігрантів і яскраво виражена перевага 15—24-річних у структурі мігрантів. Наприклад, питома вага осіб працездатного віку серед мігрантів зросла у 2013 р. порівняно з 2001 р. — з 74,2 до 78,4 %. Серед цієї групи найактивнішими були особи 15—24 років, частка яких становила 43,6 %. Хоча 2013 року також спостерігалось незначне зменшення активності населення працездатного віку, оскільки скорочення частки даної категорії осіб серед усіх мігрантів відносно 2012 р. відбулося на рівні 0,6 %.

Зовнішня міграція у 2013 р. характеризувалася додатнім міграційним сальдо як у міграціях до т. зв. близького (+23,6 тис. осіб), так й у міграціях до далекого (+8,3 тис. осіб) зарубіжжя. У міграційних переміщеннях між Україною і усіма країнами близького зарубіжжя спостерігалось переважання кількості прибулих в Україну над кількістю вибулих. Однак, серед усіх прибулих 45,1 % становили мігранти з РФ; 9,9 — з Молдови, 8,7 — з Узбекистану, 7,8 — з Азербайджану.

Міграції до далекого зарубіжжя у 2013 р. позначилися від'ємним міграційним балансом із країнами Європи (–925 тис. осіб). Переважно виїзд відбувався до таких країн як Німеччина, Чехія, Угорщина. Однак додатний міграційний баланс установився з Польщею та Італією. Натомість

серед кількості прибулих в Україну 53,9 % припадає на країни Азії (переважно з Індії, Туреччини, Китаю, Сирії) та 21,8 % — на країни Африки (Нігерія, Марокко, Туніс).

Україна залишається однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі. Від здобуття незалежності в Україні було проведено два повномасштабних дослідження з питань трудової міграції. Результати першого загальнонаціонального вибіркового обстеження населення (домогосподарств) із питань трудової міграції (2008)⁵¹ показали, що з початку 2005 р. до 1 червня 2008 р. за кордоном працювали 1,5 млн громадян України. Трудова міграція у досліджуваний період характеризувалася сезонністю і циклічністю. Переважали короткотривалі виїзди тривалістю до одного року (73,4 %), а понад 12 місяців працювали за кордоном лише 16,2 % респондентів. Основними сферами прикладання праці українських трудових мігрантів було будівництво (51,6 %) і зайнятість у діяльності домашніх господарств (16,3 %). Серед країн призначення перше місце посідала Російська Федерація (48,1 %). Приблизно стільки ж трудових мігрантів працювали у країнах ЄС, переважно в Італії (13,4 %), Чехії (11,9), Польщі (8,0), Угорщині (3,2), Іспанії (2,7), Португалії (2,6). Більше половини опитаних чоловіків — трудових мігрантів працювали на заробітках у Росії — 57,0 %, виїздили вони також до Чехії (12,5 % чоловіків). Трудова міграція жінок характеризувалася різною направленістю: 30,0 % працювали у РФ, 25,1 — в Італії, 10,6 — у Польщі, 10,5 — у Чехії. Поширення набуло явище “сімейної” трудової міграції: 16,3 % домогосподарств мали у своєму складі двох або більше трудових мігрантів.

Друге загальнонаціональне обстеження трудової міграції (2012)⁵² виявило зменшення кількості трудових мігрантів до рівня 1,2 млн осіб, які у період з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном. Як і у попередньому обстеженні, характерною ознакою української зовнішньої трудової міграції у 2010—2012 рр. була сезонність і циклічність. Деякі зміни відбулися у співвідношенні тривалості поїздок: зменшилася частка короткотривалих поїздок (70,4 %) і дещо зріс відсоток довготривалих виїздів — понад 12 місяців (17,3 %). У географії поїздок також відбулися певні зміни: РФ продовжувала посідати першу сходинку серед країн призначення трудових мігрантів з України, але відсоток осіб знизився і становив 43,2 % (рис. 1.10).

Збільшився відсоток українських трудових мігрантів, які виїжджають до Польщі (14,2 %). До переліку країн призначення поряд із Іспанією,

⁵¹ Зовнішня трудова міграція населення України: Звіт. Київ, 2009. 120 с.

⁵² Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та східної Європи. Будапешт, 2013. 96 с.

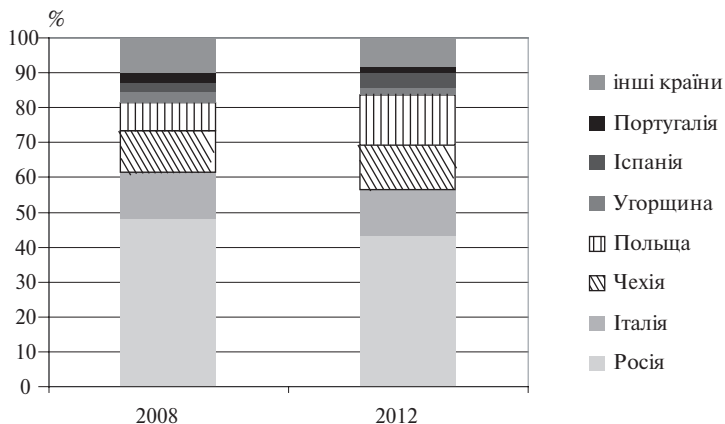

Рис. 1.10. Розподіл трудових мігрантів за країнами призначення (за останньою поїздкою), %

Джерело: дані загальнонаціональних обстежень з питань трудової міграції 2008 та 2012 років.

Угорщиною і Португалією увійшли Німеччина (2,3 %) і Білорусь (1,8 %). Основні моделі міграційної поведінки збереглися: у роботі на будівництві були задіяні 45,7 % респондентів, у домашніх господарствах — 18,2 %. Однак зріс відсоток українських трудових мігрантів, задіяних у сільському господарстві (11,3 %), а частка українських заробітчан у гуртовій і роздрібній торгівлі склала 9,1 %. Таким чином, сільське господарство і торгівля стали альтернативою для тих трудових мігрантів, які втратили роботу (переважно у будівництві) завдяки економічній рецесії. При цьому обстеженнями не могли бути охоплені члени домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там уже протягом багатьох років, а також особи, які виїхали працювати за кордон до 2005 р. (під час обстеження 2008 р.) або до 2010 р. (під час обстеження 2012 р.) і з того часу не поверталися в Україну. Тобто реальні масштаби українського заробітчанства є більшими.

Отже, міграційна ситуація в Україні на початку XXI ст. характеризувалась стабілізацією загального рівня інтенсивності зареєстрованих міграцій, передусім за рахунок внутрішньодержавної міграції, поступовим зменшенням обсягів міграційних втрат і переходом до додатного міграційного балансу, зростанням питомої ваги молоді серед мігрантів. Значними залишалися обсяги зовнішніх трудових поїздок за кордон.

Новітні міграційні тенденції. Анексія АР Крим і початок Антитерористичної операції на Сході України у 2014 р., економічна і політична

криза суттєво вплинули на міграційну ситуацію в державі. Масштабні переміщення населення всередині країни, поява ВПО і значної кількості шукачів притулку з України створили ситуацію, коли українська держава фактично не володіє інформацією про реальну чисельність населення в країні і його переміщення. Державна статистична інформація про міграційний рух населення подається з 2014 р. без АР Крим, а з 2015 р. — без урахування частини зони проведення ООС. Таким чином, аналіз міграційних процесів в Україні у 2014—2015 рр. ґрунтується на неповних даних і є умовним.

Відповідно до статистики реєстрації зміни місця проживання, міграційна активність населення України в останні два роки зазнала значного спаду. Сальдо міграції хоча і залишається додатнім, але стрімко зменшується. Так, у 2015 р. міграційний баланс скоротився майже втричі у порівнянні з 2013 р. і склав лише +9,2 тис. осіб. Офіційна статистика показує також зменшення міграційної мобільності до 24,7 % та інтенсивності міграційного обороту до рівня 1,0 млн осіб. Серед усіх прибулих 2015 р. найбільшу групу становили мігранти з РФ (33,6 %), менше з Азербайджану (5,3 %), Молдови (5,2), Туркменістану (3,3). Вїзд відбувався переважно до РФ (13,6 %), Ізраїлю (11,3), Туркменістану (10,0), США (7,2) та Німеччини (6,6).

Частка громадян України серед прибулих у 2014—2015 рр. навіть поступилася показнику 2012 р. Загальна кількість прибулих до України у 2015 р. приблизно відповідає показникам 2010—2011 рр., натомість частка громадян України серед них є учетверо меншою. У 2015 р. з України вибуло у 3,5 рази більше громадян України, ніж прибуло.

Протягом 2014 р. з України за кордон виїхало 42 кандидати та сім докторів наук. Кількість вибулих докторів і кандидатів наук зменшувалася до 2013 р., після подій весни 2014 р. знову зросла. Тобто в кризових умовах в Україні посилюються міграційні втрати інтелектуального потенціалу населення. Значного поширення набула навчальна міграція з України за кордон. За даними ЮНЕСКО⁵³, кількість українських студентів у закордонних навчальних закладах у 2013 р. досягла 39 670 осіб (рис. 1.11).

Відомості про чисельність українських студентів у навчальних закладах інших країн відсутні, але тенденція до зростання цього показника є незаперечною. Порівняно з 1999 р. він зріс майже втричі, причому стабільне зростання контингенту спостерігається з 2007 р. Нині українські громадяни переважно їдуть на навчання до країн ЄС, де можливості зайнятості та заробітку значно кращі, ніж в Україні та інших країнах СНД. У низці країн, зокрема у Польщі, запроваджені спеціальні програми освіти для українців. З іншого боку, за даними МОН України, на початок

⁵³ UNESCO data base. URL: <http://data.uis.unesco.org/>

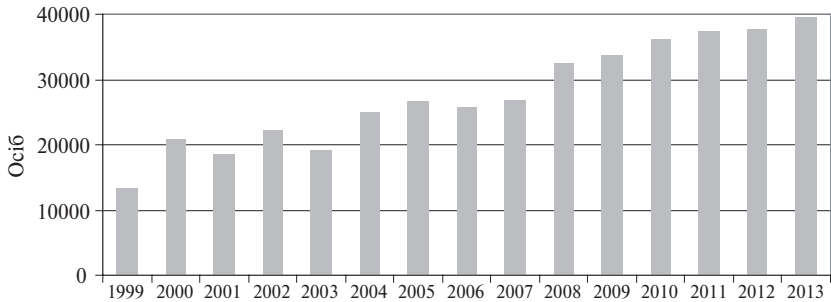

Рис. 1.11. Динаміка чисельності громадян України, які навчаються за кордоном, осіб

Джерело: за даними бази даних ЮНЕСКО.

2015/2016 навчального року у закладах вищої освіти України навчалось 53,5 тис. іноземних студентів. Серед них найбільше громадян Туркменістану й Азербайджану.

Про новітні зміни перебігу процесу також можна судити за даними соціологічних опитувань і експертних оцінок. Вони свідчать про певне підвищення інтенсивності зовнішніх трудових міграцій порівняно з 2012 р. Зокрема, в ході дослідження “Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення”, проведеного О. Малиновською на замовлення Міжнародної організації праці (МОП)⁵⁴, виявлено зростання інтенсивності транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні в останні роки.

Згідно з підсумками опитування “Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України”, виконаного УІСД на замовлення Федерації роботодавців України в серпні 2015 р., протягом останніх 12 місяців перед опитуванням за кордоном працювали упродовж 30 днів або більше 4,3 % економічно активного населення України. Натомість майже втричі більше осіб (12,4 % опитаних) повідомили, що за кордоном працюють або працювали протягом відповідного періоду члени їхніх сімей. При цьому міжрегіональні відмінності показника особистої участі у зовнішній трудовій міграції є значно меншими, ніж відмінності рівня залучення до зовнішньої трудової міграції членів сімей опитаних (рис. 1.12), найвищий показник особистої участі спостерігається в Києві (Західний регіон посідає друге місце).

Відповіді на питання про роботу за кордоном членів сімей відображають усталену, зазвичай довгострокову або циркулярну зовнішню трудову

⁵⁴ Малиновська О.А. Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 31—40. <https://doi.org/10.15407/dse2015.02.031>

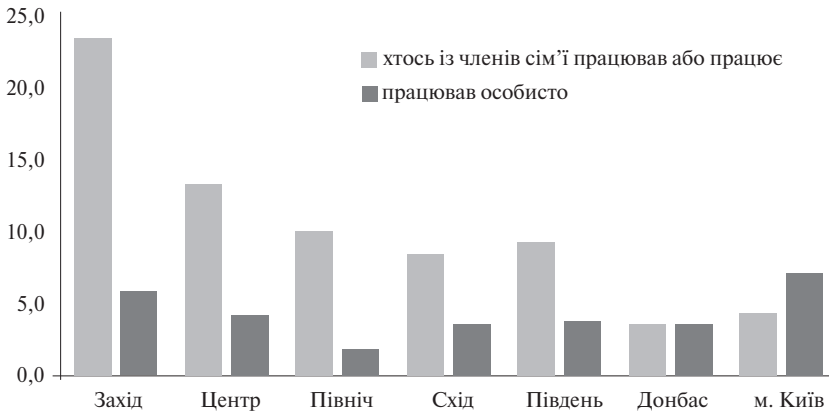

Рис. 1.12. Питома вага респондентів, які працювали за кордоном, і респондентів, у складі сімей яких є особи, які працювали або працюють за кордоном, за регіонами, Україна, %

Джерело: дані опитування “Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України”, 2015 р.

міграцію: члени сімей респондентів, які працюють за кордоном протягом багатьох років, теоретично не могли потрапити до вибіркової сукупності аналізованого опитування, а вірогідність охоплення опитуванням осіб, які виїжджають на роботу за кордон на короткі періоди, але часто, априорі є невеликою. Особи, які працювали за кордоном і потрапили у вибірку сукупність, вочевидь переважно здійснили разові нетривалі поїздки, що характерно передусім для початкової стадії залучення до зовнішніх трудових міграцій. Тобто можна зробити висновок, що в Україні нині відбувається позбавлення інтенсивності зовнішньої трудової міграції, яка все частіше охоплює осіб, що мешкають за межами Західного регіону, особливо городян і, зокрема, столичних жителів. Активізація трудових поїздок за кордон киян є безпосереднім наслідком економічної кризи, яка охопила Україну: зайнятість у Києві для багатьох його мешканців більше не гарантує пристойний рівень життя, до якого кияни звикли на межі першого та другого десятиліть XXI ст., і чи не єдиним джерелом його забезпечення стає робота за кордоном.

Продовжується зменшення частки заробітчан, які працюють в Росії, натомість збільшується частка у країнах ЄС. Власне РФ від початку становлення зовнішньої трудової міграції з України утримувала лідерство серед країн-реципієнтів української робочої сили. Причинами, які обумовили вихід РФ на перше місце за кількістю заробітчан з України в період формування потоків зовнішніх трудових міграцій та утримання цьо-

го місяця до сьогодні, стали: безвізовий режим між Україною та Росією, відсутність мовного бар'єру, наявність у багатьох українських громадян родичів і знайомих у РФ. Натомість дослідження свідчать, що міграції до Росії завжди були менш економічно вигідними, ніж міграції до ЄС, умови праці українців у РФ помітно гірші⁵⁵.

Поступова переорієнтація заробітчан з Росії на країни ЄС є об'єктивним процесом. Крім меншого економічного зиску міграції до Росії порівняно з міграцією до країн ЄС цьому сприяють формування міграційних мереж і громадських організацій українців у країнах ЄС (що робить міграції до цих країн менш ризикованими), а також кампанії з легалізації мігрантів, які були здійснені у країнах ЄС. У сучасних умовах тенденція зниження частки Росії та збільшення частки ЄС у структурі української трудової міграції ще більше посилюється через погіршення українсько-російських відносин, а також падіння курсу російського рубля по відношенню до євро і валют країн, що стали новими членами ЄС.

Ще однією помітною особливістю розвитку трудових міграцій в останні роки є збільшення випадків переходу трудової міграції українських громадян у постійну форму (в 1990-х роках такі випадки були рідкісними). Довгострокові мігранти, які освоїлися в країнах Південної Європи, все частіше забирають до себе власні сім'ї. Необхідно усвідомлювати, що частина трудових емігрантів вже не повернуться в Україну.

Заробітчани, які працюють в Італії, Іспанії, Португалії та Німеччині, зазвичай є довгостроковими мігрантами. Зі збільшенням терміну перебування вірогідність переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму зростає, а можливість возз'єднання сімей спричинить і виїзд дітей трудових мігрантів із України. У сучасних умовах ці тенденції посилюються через погіршення економічної та політичної ситуації в Україні.

ВПО представлені двома групами. Перша складається з колишніх жителів АР Крим, які переїхали на материкову частину України після анексії півострова у березні 2014 р. Чисельність цієї групи сформувалася переважно до кінця 2014 р. і надалі зросла незначною мірою. Станом на грудень 2015 р. ВПО з АР Крим налічувалося 21,5 тис. осіб⁵⁶, або 2,2 % від загальної кількості ВПО в Україні. Друга група — це ВПО із зони проведення ООС на території Донецької та Луганської областей, чисельність якої досягла у грудні 2015 р. 977,9 тис. осіб⁵⁷. Вона становить майже 80 % ВПО в Україні і наполовину складається з інвалідів та

⁵⁵ Зовнішня трудова міграція населення України / Укр. цент соц. реформ, Держкомстат України. Київ, 2009.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

осіб похилого віку (50,2 %), частка дітей — 16,2 %. Статистика відомств щодо кількості ВПО є неповною і масштаби внутрішнього переміщення в Україні є більшими.

Дані опитувань ВПО, проведених Українським центром соціальних реформ (УЦСР) на замовлення Міжнародної організації міграції (МОМ) у 2015—2016 рр.⁵⁸ показують, що ВПО інтегруються до громад, хоча існують помітні проблеми з їх облаштуванням та адаптацією на новому місці проживання. Ставлення місцевого населення до себе переселенці у своїй більшості характеризують як дружнє, рідше — як нейтральне, лише деякі особи повідомляють про вороже. Місцеві мешканці частіше визначають власне ставлення до переселенців як нейтральне.

Принаймні частина ВПО прагнуть закріпитися в регіонах сучасного проживання і не намагаються повернутися додому після завершення ООС. За даними названих опитувань, більшість переселенців бажають залишитися в нинішньому місці проживання принаймні протягом найближчих 12 місяців.

У результаті конфлікту зросла кількість українських громадян, які виїхали за кордон у пошуках притулку. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), кількість українських громадян, які звернулися з клопотанням про визнання біженцем у семи сусідніх країнах (перш за все в РФ, а також у Білорусі та Польщі) становить 388,8 тис. осіб, крім того ще 732,0 тис. осіб⁵⁹ перебувають у цих країнах на інших підставах. Російські офіційні особи називають набагато більші обсяги переселення до цієї країни, однак подібні дані є непідтвердженими.

У ЄС на кінець 2014 р. кількість поданих заяв про притулок від українських громадян зросла майже у 20 разів порівняно з відповідним періодом 2013 р., що в абсолютних числах становило 14 040 заяв⁶⁰. Частка чоловіків і жінок була рівномірною. Натомість серед вікових груп переважали особи 18—34 років, які склали 41,8 % усіх заявників (діти до 13

⁵⁸ Під час дослідження “Оцінка місцевих ринків Вінницької, Черкаської, Житомирської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей” у рамках гуманітарної програми МОМ в Україні “Гуманітарна допомога ВПО в Україні шляхом грошових переказів” опитано 1350 ВПО та представників місцевого населення у дев’яти областях. У ході дослідження “Оцінка місцевих ринків Харківської області” в рамках гуманітарної програми МОМ в Україні “Гуманітарна допомога ВПО в Україні шляхом грошових переказів” опитано 1 тис. ВПО та представників місцевого населення Харківщини.

⁵⁹ Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Регіональне представництво у Білорусі, Молдові та Україні: офіційний сайт. URL: <http://unhcr.org/ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map> (знято з сайту 17.05.2016).

⁶⁰ Bitoulas A. Population and Social conditions. *Eurostat. Data in focus.* 3/2015. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/4168041/6742650/KS-QA-15-003-EN-N.pdf/b7786ec9-1ad6-4720-8a1d-430fcfc55018>

років — 22,5, особи 35—64 років — 30,2 %). Серед основних країн призначення були Німеччина (19,0 %), Польща (16,0), Італія (15,0), Франція (10,0), Швеція (9,0 %). Українці також входили до п'яти основних груп шукачів притулку у Чехії, Естонії, Латвії, Литві, Іспанії, Португалії, Кіпрі, Словаччині, Фінляндії та Ісландії. Однак відсоток визнання серед шукачів притулку з України невисокий: у 2014 р. з усіх рішень першої інстанції (2985 справ) позитивними визнано лише 22 %, з них 56,1 % кваліфіковано як потребу у додатковому захисті, 27,7 % — як позитивне рішення через гуманітарні причини, і лише 16,1 % осіб отримали статус біженців.

Згідно з даними опитування УІСД 2015 р., загалом готовність перейти за кордон для того, щоб знайти роботу, висловлюють 30,9 % опитаних. Серед чоловіків охочі це зробити трапляються в 1,4 раза частіше, ніж серед жінок, найбільш схильними до виїзду є наймолодші та найосвіченіші контингенти населення: за даними опитування спостерігається стійке збільшення бажання виїзду зі зростанням рівня освіти і зі зменшенням віку. Серед семи укрупнених регіонів найвищі показники готовності до зовнішньої трудової міграції зафіксовано в Центрі та на Заході (відповідно 42,7 та 37,6 %), найнижчий — на Донбасі. Тобто навіть попри важку ситуацію на контрольованих українською владою територіях Донецької та Луганської областей тут продовжує спостерігатися низький рівень готовності до різких змін у своєму житті за рахунок власних зусиль. Наймобільніші контингенти мешканців Донбасу виїхали в інші регіони України або включилися до зовнішньої трудової міграції, серед населення, яке залишилося, продовжують панувати патерналістські налаштування.

Бажання виїхати за кордон на постійне проживання висловили 22,1 % опитаних. Основними причинами, що спонукають наших співвітчизників до виїзду за межі України, є економічні — суттєві відмінності в рівні життя та можливостях зайнятості між Україною та потенційними країнами еміграції. До того ж, останнім часом ця диференціація суттєво збільшилася у зв'язку з різким падінням курсу гривні відносно долара, євро та валют сусідніх країн — нових членів ЄС. У ході опитування УІСД 2015 р. респондентам було запропоновано обрати три найвагоміші причини, що обумовлюють бажання виїзду за кордон, і розташувати їх за зменшенням важливості. Найчастіше опитувані згадували кращі умови життя та побуту за кордоном: однією з трьох основних причин виїзду їх назвали понад третина усіх опитаних та майже $\frac{3}{4}$ охочих виїхати за кордон на постійне проживання (табл. 1.5). Другою за вагомістю є нестабільна економічна ситуація в Україні. Воєнні дії, війна в Україні посіли третє місце, причому привертає увагу той факт, що ця причина найчастіше була названа третьою за значенням для респондентів.

Таблиця 1.5

Розподіл опитаних за причинами бажання виїзду за кордон, %

Причина	Серед усіх опитаних, вибір				Серед тих, хто відповів, що хоче поїхати з України на постійне місце проживання, вибір			
	1-й	2-й	3-й	Сума	1-й	2-й	3-й	Сума
Кращі умови життя, побуту за кордоном	24,1	5,7	6,1	35,9	56,3	9,6	8,7	74,6
Нестабільна економічна ситуація в Україні	11,1	16,5	7,3	34,9	17,3	32,4	12,9	62,6
Воєнні дії, війна в Україні	11,4	11,4	10,3	33,1	10,4	19,3	21,6	51,3
Складна політична ситуація в Україні	2,1	5,3	5,5	12,9	2,1	7,9	8,3	18,3
Бажання забезпечити дітям гідне, надійне майбутнє	4,9	9,0	8,5	22,4	8,7	15,8	15,6	40,1
Несприятливі умови ведення бізнесу в Україні	0,8	1,3	2,1	4,2	0,6	2,1	5,0	7,7
Злочинність, загроза життю в Україні	0,9	2,2	3,2	6,3	0,6	2,5	4,0	7,1
Можливість дати за кордоном більш якісну освіту дітям	0,6	1,5	2,9	5,0	0,8	1,9	5,2	7,9
Відсутність можливостей в Україні для професійного зростання	0,7	1,5	3,2	5,4	0,8	2,9	8,1	11,8

Примітка: відображено лише ті варіанти відповіді, які набрали понад 7 % серед тих, хто відповів, що хоче поїхати з України на постійне місце проживання.

Джерело: дані опитування “Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України”, 2015 р.

Для осіб, які висловили бажання виїхати за кордон на постійне місце проживання, саме економічні причини є ще вагомішими. Якщо поділити суму трьох виборів цього контингенту на відповідний показник усієї сукупності опитаних, то для причини “Кращі умови життя, побуту за кордоном” це співвідношення складе 2,08, для причини “Відсутність можливостей в Україні для професійного зростання” — 2,19, для причи-

ни “Несприятливі умови ведення бізнесу в Україні” — 1,83, для причини “Нестабільна економічна ситуація в Україні” — 1,79, тоді як для причини “Воєнні дії, війна в Україні” — 1,55, для причини “Складна політична ситуація в Україні” — 1,42, для причини “Злочинність, загроза життю в Україні” — 1,13.

При цьому, як свідчать результати опитування, декларований намір переїзду за кордон не часто підкріплюється конкретними кроками, спрямованими на його реалізацію. Навіть серед осіб, які дали ствердну відповідь на питання щодо бажання виїхати з України на постійне проживання, 28,1 % нічого не робили для здійснення цього бажання і ще 3,7 % завагалися з відповіддю. Серед вживаних заходів найчастіше згадували збирання інформації про країну потенційного переїзду (29,1 % серед тих, хто висловив бажання виїхати на постійне проживання за кордон) та консультування зі знайомими, які вже виїхали (25,4 %). Набагато менше респондентів вживали активніших заходів, таких як пошук роботи за кордоном (15,8 %), заощадження грошей на переїзд (13,9 %), вивчення іноземної мови (13,7 %). Відповідаючи на це питання респондент мав можливість обрати декілька варіантів відповіді.

Визначити власну готовність виїхати на постійне проживання за кордон не змогли майже половина опитаних, серед решти переважна більшість іноді думають про це або розмірковують над такими можливостями. Лише трохи більше одного відсотка збирають та оформлюють документи і ще стільки ж — остаточно вирішили поїхати. Таких осіб найбільше серед чоловіків молодого та молодшого середнього віку (удвічі більше, ніж серед усіх опитаних). Отже, результати опитування показують, що бажання наших громадян до виїзду з України, особливо до виїзду на постійне проживання, зазвичай є суто декларативним, реальна готовність до еміграції спостерігається серед доволі нечисленного контингенту.